

YAKIN DÖNEME ETKİLERİ İTİBARI İLE KERBELÂ

Yakup KESKİN (*)

ÖZ

Hz. Ali'nin taraftarları, Hz. Ali şehit edilince oğlu Hz. Hasan'ı kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Hz. Hasan'ın Muâviye ile anlaşarak hilafetten çekilmesiyle bu grup, Hz. Ali'nin diğer oğlu Hz. Hüseyin'e yönelmiş, nihayet Hz. Hüseyin'i Kûfê'ye gelmeye ikna etmişlerdir. Ancak gelişen olaylar Hz. Hüseyin'in Kûfê'ye ulaşmadan Kerbelâ'da şehit edilmesiyle son bulmuştur. Hz. Hüseyin'in acıklı bir şekilde öldürülmesi Hz. Hüseyin'in gıyabında bazı hareket ve oluşumlara zemin hazırlamıştır.

Makalede günümüze değin etkisini hala hissettiren Kerbelâ savaşı, süreci ve sonuçları ile bir kez daha değerlendirilerek Kerbelâ ve sonrası hareketlerin bariz yönleri, birbirleri ile ilişkileri ve farklı yönleri tespit edilerek bu hareketlerin Şiî inanç zeminini nasıl şekillendirdiği izah edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Beyt, Kerbelâ Savaşı, Tevvâbun, Muhtâr es-Sakafî, İntikam.

ABSTRACT

Investigation of Near-Term Effect of the Karbalâ

Hz. Ali's supporters considered his son Hz. Hassan as a savior after Hz. Ali was martyred. The fact that Hz. Hassan renounced the caliphate by reaching an agreement with Muawiyah kept expressing their desire to make Hz. Hussain, Hz. Ali's other son, their imam and convinced Hz. Hussain to move to Kufah. However the ensuing events led to the martyrdom Hz. Hussain in Karbelâ before even reaching Kufah. The fact that Hz. Hussain was tragically murdered, paved the way to some movements and formations in his absence.

In this article we have re-evaluated The Battle of Karbelâ which has had an immense effect up to nowadays, its process and consequences and tried to

* Yrd. Doç. Dr., On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Bölümü Öğretim Üyesi. (ykeskin@omu.edu.tr)

expose the cost of such conflicts among Muslims. By establishing the clear aspects of The Battle of Karbelâ in the Islamic constitution and the subsequent events, their interrelations and different aspects we have also tried to explain how these movements has shaped the foundation of the Shi'ite faith.

Keywords: *Ahl al-Bayt, The Battle of Karbelâ, Tawwabun, Mukhtar at-Thaqafi, Revenge*

Giriş

Kerbelâ'da vuku bulan "ciğersûz" hadise ile ilgili temel literatürü özetlemek gerekirse; tarihçiler Kerbelâ ile ilgili bilgilerin temel kaynağını Ebû Mihnef'in (157/774) Maktelu'l-Huseyn adlı eserine dayandırmaktadırlar. Bu eser Kerbelâ olayından yaklaşık 50 sene sonra kaleme alınmıştır. İslam tarihçilerinin çoğu Kerbelâ ilgili nakilleri Ebû Mihnef'in eserine ya direkt ya da dolaylı olarak dayandırmaktadırlar. Bu alanda diğer önemli kaynak Taberî'nin Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk adlı eseridir. Taberî eserinde Kerbelâ ile ilgili Ebû Mihnef, Avâne b. Hakem, Kesîr b. Abdillâh eş-Şâbi, Hişam b. Muhammed el-Kelbî'den gelen rivayetleri senetleri ile kullanmıştır. Dîneverî (282/896)'nin Ahbârü't-Tivâl'i bu dönemde gelişen olaylar kaynak belirtilmeden aktarılmıştır. Şii bir âlim olan Ya'kûbî'nin (292/905) Târihu'l-Ya'kûbî adlı eserinde bu temâyülü açıkça belli olmaktadır. Eserde Hz. Peygamber'den başlayarak 259/872 yılına kadar gelişen olaylar kaleme alınmıştır. Ya'kûbî de Kerbelâ olayını kaynak belirtmeden aktarmıştır. Belâzurî (279-892) el-Ensâb adlı eserinde olayı ayrıntılı bir şekilde aktarmaktadır. Mes'ûdî (345/956) Mürûcu'z-Zehab adlı eserinde, inceleyici bir gözle ve dikkatli bir bakışla her gördüğü ve uğradığı memleketin tarihini ve coğrafyasını araştırarak eserini meydana getirmiştir. Mes'ûdî, Taberî ile aynı kaynaklardan istifade etse de senetleri kullanmamıştır. İbnü'l-Esîr (630/1232) "el-Kâmil fi't-Târih" adlı eserini Taberî'nin "Târihu'l Ümem ve'l-Mülûk" kitabının bir özeti olarak kaleme almış ve onu ulaştığı kaynaklarla zenginleştirmiştir. İbn Kesîr'in (774/1372) "el-Bidâye ve'n-Nihâye" adlı eseri de Taberî'den çokça istifade edilerek yazılmıştır.¹

Hz. Ali ile Muâviye arasındaki mücadele Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle son bulmamış, Hz. Ali'yi destekleyen Iraklılar Kûfe'de Muâviye'ye karşı muhalefeti temsil eder hale gelmişlerdir. Hilâfeti ele geçiren Muâviye, Kûfe'ye Muğîre b. Şu'be'yi vali olarak atayarak muhaliflere karşı katı bir politika takip etmesini istemiştir.² Muğîre aldığı emir doğrultusunda özellikle cuma hutbesinde

1 Kutlu, Sönmez, "Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbelâ I*, Asistan Yay.,Sivas, 2010,s. 427-450.

2 Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, Thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, *Târihu't-Taberî (Târihu'l-Rusul ve'l-Mulûk)*, Dâru'l-Maarif Yay., 2. Bsk., Beyrut Ty. V, 253.

Hız. Ali ve Ehl-i Beyt'ine ağır sözler söylemeye başlamıştır. Muğîre'nin Hız. Ali ve Ehl-i Beyt'ine karşı yaptığı hakaretlere dayanamayıp karşı çıkanlar olsa da³ Muğîre bu türlü çıkışlara mukabelede bulunmamıştır.⁴ Muğîre 51/671 yılında ölünce yerine Ziyâd b. Ebî Sufyan atanmıştır. Ziyâd, Kûfe'ye atandığında Hız. Ali ve ehline karşı Muğîre'den daha katı politika takip edeceği sinyalini daha baştan vermiştir.⁵ Ziyâd'ın estirdiği olumsuz hava ile kısa sürede halk sinmiştir.⁶ Bu süreçte Kûfe'de Hız. Ali evladı adına yapılan çıkışları, Şiîliğin başlangıç safhası olarak gören araştırmacılar⁷ olduğu gibi bunları normal bir tepki hareketi olarak gören araştırmacılar da vardır.⁸

Kerbela'ya Uzanan Süreç

Hız. Ali şehit edildiğinde Irak'taki taraftarları oğlu Hasan'a biat etmek isteseler de Hız. Hasan, Muâviye ordusu karşısında desteksiz kaldığı ve Müslüman kanının da dökülmesinden endişe ettiği için Muâviye ile anlaşarak hilâfetten çekilmiştir.⁹ Hız. Hasan, kardeşi Hız. Hüseyin ile beraber Kûfe'den ayrılıp Medine'ye taşınmıştır. Bu dönemde ne Hız. Hasan ne de Hız. Hüseyin hilafet iddiasında bulunmuştur. Hız. Hüseyin, abisinin vefatından sonra

- 3 Hıcr b. Adiy, hakaretle dolu hutbenin sonunda Muğîre'ye karşı çıkarak: "Allah sizi kötülükle ansın ve size lanet etsin" demiş, Muğîre de Hıcr b. Adiy'e: "Yazıklar olsun sana Hıcr! Sultandan, onun öfkesinden ve gücünden kork!" diyerek tehdit etmiştir. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, V, 254-5; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. Heyet), Kayıhan Yay., İst. 1987., II, 82.
- 4 Muğîre'ye bu türlü çıkışlara ceza vermesi aksi halde otoritesinin zayıflayabileceği hatırlatılınca, Muğîre: "Ben ecelim yaklaştığı bir sırada, bu şehrin ileri gelenlerinden birisini öldürmek istemem. Hıcr ve adamlarını öldürürsem benim ahiretim gider." Bkz. Taberî, *a.g.e.*, V, 254-5.
- 5 Ziyâd hutbesinde: "Şunu biliniz ki isyan ve fitnenin akıbeti çok fenadır. Yemin ederim ki, Kûfe'yi taş üstünde taş bırakmayarak sizden sonra gelenlere ibret şehri haline getirmeme hiçbir mâni yoktur. Artık anan ağlasın ey Hıcr! Körlük seni aslanın üstüne atmış." demiştir. Yine Ziyâd, Kûfelilere: "Ya Hıcr'u getirirsiniz ya da ordumla kamburunuzu doğrulturum" demiştir. Taberî, *a.g.e.*, V, 258; Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay., İst. 1992, II, 294.
- 6 Taberî, *a.g.e.*, V, 264-70; *Büyük İslâm Tarihi*, II, 295; Wellhausen, Julius, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, (Çev. Fikret Işıltan), T.T.K.Yay., Ank. 1989, s. 95.
- 7 Bu konuda karşılıklı yazışmalar için bkz., Taberî, *a.g.e.*, V, 264-70; Ayrıca bkz. Hasan, *a.g.e.*, II, 83; Lammens, H., "Hıcr b. Adiy", *İslâm Ansiklopedisi*, V/1, 576; Tritton, A. S., *İslâm Kelamı*, (Çev. Mehmet Dağ), A.Ü.İ.F.Y. Ank. 1983, s. 23; Watt, Montgomey, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Birleşik Yay., İst. 1998, s. 48; Nebîle, Abdül-Mun'im Dâvud, *Neşetüş-Şiati'l-İmâmîyye*, Bağdat, 1968, s. 72.
- 8 Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İmâmîyye Şiâsi*, Selçuk Yay., İst. 1984, s. 109; Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, T.D.V.Yay., Ank. 1993, s. 43-58.
- 9 Hasan, *a.g.e.*, II, 81-2.

Muâviye'nin, oğlu Yezîd'e biat almaya başlamasına kadar kendi adına yapılan halifelik tekliflerini reddetmiştir.¹⁰ Muâviye, Yezîd'e biat alma işini henüz daha hayatta iken valileri üzerinden halletmeyi planlamış, hilafetin babadan oğla geçmesi durumunda Müslümanlar arasında kan dökülmeyeceği stratejisini geliştirmiştir.¹¹ Belki de fitne ve savaştan bıkmış olan halk kerhen de olsa Yezîd'e biat etmiş¹², böylece planlandığı gibi Yezîd, babasının 60/679'de vefat etmesi ile halife olmuştur.¹³

Yezîd, halife olur olmaz babasının tavsiyesini dikkate alarak öncelikle kendine rakip gördüğü büyük sahâbilerden biat almak istemiş, özellikle Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Abdurrahman b. Ebî Bekr olmak üzere 4 sahâbîye yönelmiştir.¹⁴ Medine valisi Velid b. Utbe, Yezîd'den aldığı emirle Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'den biat etmelerini istemişse de Hz. Hüseyin biat etmeyip ailesini yanına alarak 28 Recep 60/3 Mayıs 680'de Mekke'ye gitmiştir.¹⁵ Hz. Hüseyin Medine'den Mekke'ye gitmeden önce kardeşi Muhammed b. Hanefiyye'ye mektup yazarak Mekke'ye gidiş gerekçesini şöyle yazmıştır. "Ben ümmetin arasına fitne sokmak ve birbirini kırdırmak için ortaya atılmıyorum. Ben Ümmeti Muhammed'in felâhi, iyiliğin emri ve kötülüğün nehyi için dedem ve babam gibi davranıyorum." demiştir.¹⁶ Böylelikle Hz. Hüseyin Medine'den ayrıldığı için Yezîd'e zorla biat etme durumuyla da karşı karşıya kalmamış olacaktır.¹⁷

Hz. Hüseyin'in Mekke'ye gittiğini ve biat etmediğini haber olan Kûfeli-ler, Hz. Hüseyin'den kendilerinin başında Emevî hâkimiyetine karşı ayaklan-

10 Taberî, *a.g.e.*, V, 300; Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-Nubelâ*, II. Baskı, Beyrut 1982, III, 291; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk., Abdullah b. Abdu'l-Muhsin Et-Türkî, Hicr Yay., Beyrut 1998, XI, 475; Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yay., İst. 1996, s. 160.

11 Sırma, İhsan Süreyya, *Emeviler Dönemi Hilafetten Saltanata*, Beyan Yay., İst. 1990, s. 27; Fiğlalı, *İmâmiyye Şiâsi*, s. 94.

12 Taberî, *a.g.e.*, V, 302; İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferîd*, Beyrut 1965, IV, 337.

13 Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, *Târibu'l-Ya'kûbî*, Dâru'l Sadr, Beyrut 1992, II, 297.

14 Taberî, *a.g.e.*, V, 322; İbnu'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi'r-Târib*, Thk., Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Gâzi, Beyrut 1987, III, 368; *İbn Kesîr, a.g.e.*, XI, 501.

15 Ebû Mihnef, *Maktelu Huseyn ve Marsâ'u Ehl-i Beytihi ve Ashâbihî fi Kerbelâ*, Bağdat, 1977, s. 10; ed-Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud, *el-Ahbârû't-Tıval*, Thk. Abdulmun'im Âmir, Kahire, 1960, s. 227-8; Taberî, *a.g.e.*, V, 338-40.

16 İbnu'l-'Asem Ebû Muhammed Ahmed, *el-Futûh*, Beyrut 1986, III, 23.

17 Belazûrî, Ahmed b. Yahya, *Ensâb'ul-Eşraf*, Beyrut 1990, V, 317; Demircan, *a.g.e.*, s. 181; Wellhausen, *a.g.e.*, s. 98.

masını talep etmişlerdir. Öyle ki Hz. Hüseyin, çoğunluğu Kûfelilerden ve Basralılardan olmak üzere bir hayli mektup almıştır.¹⁸ Hz. Hüseyin de gönderilen mektuplara duyarsız kalmayarak mukabelede bulunmuştur.¹⁹

Müslim b. Âkil'in Kûfe'ye gönderilmesi ve Kerbelâ'ya İlk Adım

Hz. Hüseyin Kûfelilere amcasının oğlu olan Müslim b. Âkil'i göndereceğini mektupla bildirmiş²⁰ ve onun talebi üzerine Müslim b. Âkil, 5 Şevval 60/7 Temmuz 680'de Kûfe'ye ulaşmıştır.²¹ Müslim'in Kûfe'deki ikameti önceleri gizli tutulmakla beraber Hz. Hüseyin adına davet büyük bir iştiyakla yürütülmüş, birçok Kûfeli Hz. Hüseyin'e biat etmiştir.²² Hz. Hüseyin'e biat edenlerin sayısı hususunda abartılı rakamlar verilse de, 12.000²³_18.000²⁴ kişi arasında olduğu söylenebilir. İşlerin yolunda gittiğinden emin olan Müslim, Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gelmesi gerektiğini beyan eden mektubu çoktan Hz. Hüseyin'e yollamıştır.²⁵

Müslim, Kûfe'ye geldiğinde şehrin valisi Numan b. Beşirdir. Daha sonra Yezîd, Kûfe'deki gelişmeleri pek ciddiye almayan Numan b. Beşir'i görevden alarak yerine Ubeydullah b. Ziyâd'ı vali olarak atamıştır.²⁶ Valinin değişmesi üzerine endişelenen Müslim, yer değiştirmiştir.²⁷ Ubeydullah, Kûfe'de ortamı tahlil ettikten sonra Müslim'in Hâni b. Urve'nin evinde sakladığını tespit edince önce Hâni b. Urve'yi hapsedmiştir.²⁸ İşlerin düşündüğü gibi gitmediğini fark eden Müslim, Kûfe'deki biat edenlerin de destek olacaklarını düşünerek 9 Zilhicce 60/9 Eylül 680 tarihinde isyan etmiş²⁹ etrafında ancak 10-

18 Taberî, *a.g.e.*, V, 351-376; *İbn Kesîr, a.g.e.*, XI, 478; *İbnu'l-Esir, a.g.e.*, III, 385-6; *Hasan, a.g.e.*, II., 83. Kerbelâ sürecinde yazılan mektupların tahlili ile ilgili bkz., Şenyayla, Gencal, "Kerbelâ Olayı Sürecinde Tarafların Yazdıkları Mektuplarda ve Oluşturdukları Söylemlerde Kullandıkları Argümanlar", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbelâ I*, Asistan Yay., Sivas, 2010, s. 54-88.

19 Taberî, *a.g.e.*, V, 353, 357; *Dineverî, a.g.e.*, s. 213; *İbnu'l-Esir, a.g.e.*, III, 386.

20 Taberî, *a.g.e.*, V, 353; *İbnu'l-Esir, a.g.e.*, III, 386; *İbn Kesîr, a.g.e.*, XI, 479.

21 Taberî, *a.g.e.*, V, 352-376; Mes'ûdî Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zehab ve Medâinu'l-Cevher*, Thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, IV. Baskı, Beyrut 1990, III, 64; Taberî, *a.g.e.*, V, 355; *Hasan, a.g.e.*, II., 83.

22 Taberî, *a.g.e.*, V, 348; *İbnu'l-Esir, a.g.e.*, III, 396; H. İbrahim Hasan, *a.g.e.*, II, 84; Wellhausen, *a.g.e.*, s. 99.

23 Taberî, *a.g.e.*, V, 348.

24 *İbn Kesîr, a.g.e.*, XI, 479; Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 64.

25 Taberî, V, 375; *İbn Kesîr, a.g.e.*, XI, 494; Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 68.

26 Taberî, *a.g.e.*, V, 357; *İbn ul-Esir, a.g.e.*, III, 275.

27 Taberî, *a.g.e.*, V, 348.

28 *İbnu'l-Esir, a.g.e.*, III, 394-5.

29 Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 67-9.

15 kişi kalmıştır.³⁰ İsyanı başarısız olan Müslim idam edilmiştir.³¹ Bu durum Kûfelilerin Hz. Hüseyin'e vaat ettikleri desteklerinde samimi olmayacaklarını gösterdiği gibi, İbn Ziyâd'ın tehditkâr tavırları ve baskılarının da toplumu etkilemiş olabileceğini göstermektedir.³²

Bu arada Hz. Hüseyin, aldığı mektup üzerine 8 Zilhicce 60/7 Eylül 680 Salı günü yani Müslim'in ayaklandığı gün Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır.³³ Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gideceğini duyan bazı yakınları Kûfeliler'e güvenilmeyeceğini, gidecekse bile ailesini götürmemesini ayrıca Müslim'in tamamen idareyi ele geçirinceye dek kalmasını tavsiye etmişlerdir.³⁴ Hz. Hüseyin'in gelme hazırlıklarını öğrenen Yezid'in, onun halifelik ümidiyle gelecekse gelmemesi gerektiğini aksi halde akrabalık bağının kopacağını bildiren bir mektubu da İbn Abbas'a yazdığı söylenir.³⁵ İbn Abbas, Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye gitmemesi yönünde ikaz etsede başarılı olamamıştır.³⁶ Hz. Hüseyin nasihatlere pek de aldırmadan 80'i geçmeyen erkek, peşlerinden Abdullah b. Cafer'in ailesinin de katılımıyla oluşan küçük bir toplulukla ile beraber Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır.³⁷ İmâmi rivayetlere göre Hz. Hüseyin Kûfe'ye giderken kızı Fatma'ya bir kitap ve vasiyetname vermiş, bunları oğlu Ali'ye teslim etmesini istemiştir. Adı geçen vasiyet ve kitap Şiiler tarafından Ali b. Hüseyin Zeyne'l-Âbidin'in imâmetine delil olarak gösterilmiştir.³⁸

Hz. Hüseyin Kûfe yolundayken şair Ferezdak ile karşılaştığında Kûfe'deki durumu sormuştur. O da cevaben: "İnsanların gönülleri seninle, ancak kılıçları Ümeye oğullarıyla." şeklinde veciz bir beyit söylemiştir.³⁹ Hz. Hüseyin Kûfe'ye yaklaştığında Müslim b. Âkil'in öldürüldüğünü öğrendiğinde, geri dönmeye yeltenmişse de Müslim b. Âkil'in kardeşlerinin ısrarıyla yoluna de-

30 Taberî, *a.g.e.*, V, 371.

31 Ubeydullah Yezid'e yazdığı mektupta bozguncu olan Hani b. Urve ile Müslim b. Âkil'in boyunlarını vurduğunu söylemiştir. Bkz., Taberî, *a.g.e.*, V, 368; *Dineverî, a.g.e.*, s. 241; Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 243.

32 Demircan, *a.g.e.*, s. 221.

33 Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 70; Taberî, *a.g.e.*, V, 381.

34 Taberî, *a.g.e.*, V, 383-4; Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 64-5; *İbnu'l-Esir, a.g.e.*, III, 401; *İbn Kesir, a.g.e.*, XI, 494.

35 İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, 504-5.

36 İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, III, 418.

37 Hasan, *a.g.e.*, II, 84; Wellhausen, *a.g.e.*, s. 104.

38 Kuleynî, *Sigatu'l-İslâm Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub b. İshâk, Usûlu Kâfi*, Tahran, 1969, I, 241

39 Taberî, *a.g.e.*, V, 386; *Dineverî, a.g.e.*, s. 245; *İbn Kesir, a.g.e.*, XI, 509.

vam etmiştir.⁴⁰ Durumun vahameti karşısında Hz. Hüseyin yanındakilere ayrılacaklarını söylemiştir.⁴¹

Kerbela⁴² ve Ötesi

Hz. Hüseyin, Kadîsiye'ye 3 mil mesafede Ubeydullah'ın Hurr b. Yezîd et-Temîmî komutasındaki 1.000 kişilik öncü birlik ile karşılaşmıştır.⁴³ Durumdan Ubeydullah'ı haberdar eden Hurr b. Yezîd⁴⁴, aldığı emirle Hz. Hüseyin ve adamlarını çember içerisine alarak, muhkem olmayan bir bölgede zorla konaklattırıştır.⁴⁵ Böylece, Hz. Hüseyin ve beraberindekiler, Kerbelâ'nın içinde bulunduğu Nineva'ya 2 Muharrem 61/1 Ekim 680'de sevk edilmişlerdir. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da konaklanmasının ikinci gününde Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas 4.000 kişilik ordusuyla Hurr b. Yezîd'e destek olarak gelmiştir.⁴⁶ Ömer b. Sa'd, Hz. Hüseyin'in geliş nedenini sordurduğunda Hz. Hüseyin "Küfelilerin daveti üzerine geldiğini ancak durumun umduğu gibi olmadığını bu yüzden geri dönmek istediğini bildirmiştir. Ömer b. Sa'd, Hz. Hüseyin'in geliş nedenini Ubeydullah'a bildirdiğinde Ubeydullah, Ömer b. Sa'd'dan Hz. Hüseyin'in Yezîd'e biat etmesini istemiştir. Bunun iyi niyetli bir teklif olmadığını düşünen Hz. Hüseyin, Yezîd'e biat etmeyeceğini bildirmiştir.⁴⁷ Bunun üzerine Ubeydullah gönderdiği bir emirle Hz. Hüseyin ve ordu-

40 Dîneverî, *a.g.e.*, s. 247; Belazûrî, *a.g.e.*, III, 379; *İbnu'l-Esîr*, *a.g.e.*, III, 403; *Hasan*, *a.g.e.*, II, 85.

41 Dîneverî, *a.g.e.*, s. 248; *İbn Kesîr*, *a.g.e.*, XI, 512.

42 Kerbelâ ismi muhtemel olarak, Ârâmî "Kerbela" ve Âsûri "Kerbellatu" kelimelerine dayanmaktadır. Kerbelâ; şimdiki Bağdat'ın kurulduğu yer ile Kûfe arasında Bağdat'ın 100 km güneybatı tarafında bir yerdir. İbn Battuda, 1326-1327 yıllarında Kerbelâ'yı ziyaret etmiş, Kerbelâ'yı hurmalıklar içinde bulunan ve suyunu Fırat'tan karşılayan bir şehir olarak tasvir etmiştir. Ayrıca Hz. Hüseyin'in türbesinin şehrin ortasında olduğunu kaydetmiştir. Bkz. Watt, *Teşekkül Devri*, s. 48; İslâm Ansiklopedisi, M.E.B. Yay. İst. 1977, VI, 580-582.

43 Hz. Hüseyin, Hur b. Yezîd'in askerlerine hitaben: "Ey İnsanlar! Bu hitaba siz Allah şahitsiniz. Ben, imamınız olmam ile ilgili gönderdiğiniz mektuplarınız ve elçilerinizin daveti ile geldim. Eğer ahitlerinizde sadık iseniz şehrinize gireceğim. Eğer ahdinizden dönmüş iseniz sizden yüz çevirir geldiğim yere geri dönerim" demiştir. Taberî, *a.g.e.*, V, 389; *Dîneverî*, *a.g.e.*, s. 249-52; *İbnu'l-Esîr*, *a.g.e.*, III, 407; ayrıca kırs., Şeblâncî, *Nûru'l-Ebsâr fî Menâkıbi Âl-i Beyt'in-Nebîyyi'l-Muhtâr*, Kahire, 1375, s. 129.

44 Taberî, *a.g.e.*, V, 402; *İbnu'l-Esîr*, *a.g.e.*, III, 408.

45 Taberî, *a.g.e.*, V, 403-8; *Dîneverî*, *a.g.e.*, s. 251; *İbn Kesîr*, *a.g.e.*, XI, 525.

46 Ubeydullah b. Ziyâd, Rey valisi olarak atadığı Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas'a Hz. Hüseyin meselesini çözdükten sonra gitmesini istemesi üzerine Ömer b. Sa'd önce tereddüt etse de çok arzuladığı Rey valiliği karşılığında belki de Ubeydullah'ın tehdidiyle gönülsüz de olsa Hz. Hüseyin'in üzerine gitmiştir. Bkz., Taberî, *a.g.e.*, V, 409; *İbnu'l-Esîr*, *a.g.e.*, III, 412; Ayrıca bkz., *Dîneverî*, *a.g.e.*, s. 253; Şeblâncî, *Nûru'l-Ebsâr*, s. 130.

47 *Dîneverî*, *a.g.e.*, s. 253-4; Taberî, *a.g.e.*, V, 411; *İbnu'l-Esîr*, *a.g.e.*, III, 412.

sunun su ile irtibatının kesilmesini istemiştir. Bu olay yaklaşık Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden 3 gün önce meydana gelmiştir.⁴⁸

Kaynaklara göre Hz. Hüseyin, Ömer b. Sa'd ile 3 veya 4 kez görüşmüştür. Ömer b. Sa'd, Hz. Hüseyin ile Ubeydullah arasında teklifleri karşılıklı iletmıştır.⁴⁹ Ubeydullah b. Ziyâd, çevresindeki Şemir b. zi'l-Cevşen gibi kişilerin de telkini ile Hz. Hüseyin'in Yezîd'e biat etmesini ya da kayıtsız şartsız teslim alınmasını istemiştir.⁵⁰ Ubeydullah, Şemir b. zi'l-Cevşen'den Ömer b. Sa'd'a gönderdiği mektup ile Hz. Hüseyin'e biat ya da teslim olma dışında başka bir seçenek sunulmamasını aksi durumda gerekenin yapılmasını istemiştir.⁵¹ Şemir b. zi'l-Cevşen, mektubu Ömer b. Sa'd'a 9 Muharrem 61/9 Ekim 680'de ulaştırmıştır.⁵² Ubeydullah'ın bu konudaki kesin emri Hz. Hüseyin'e bildirilerek kendisine düşünmesi için bir gün mühlet verilmiştir. Ancak Hz. Hüseyin bu teklifi kabul etmeyerek gerekçesini; "Allah'a hesap vereceğine inancı olmayan kibirli insandan beriyim." şeklinde ifade etmiştir.⁵³

Hz. Hüseyin savaşın olacağı günün gecesini sabaha değin ibadetle geçirmiştir.⁵⁴ 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 Cuma günü sabah namazından sonra taraflar mevzi almışken Hurr b. Yezîd, Hz. Hüseyin'e karşı yapılan haksız tutumdan pişmanlık duyarak 20-30 atıyla beraber⁵⁵ Hz. Hüseyin safına geçmiştir.⁵⁶ Hz. Hüseyin gerekli savaş hazırlıklarını yaparak giydiği güzel cübbesi ile atına binmiş ve eline Mushaf'ı alarak yol arkadaşlarına son defa hitap etmiştir.⁵⁷

Savaşın başlangıcında Hz. Hüseyin, kadın ve çocuklarla dolu en büyük çadırın önünde oturmuş ve buradan düelloları izlemiştir. Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın başlattığı savaş orantısız kuvvetler arasında feci şekilde devam etmiştir.⁵⁸ Öğleden sonra, Hz. Hüseyin'in savaş başlarken 32 süvari ve 40 piyadeden oluşan askerleri iyice azalmış, savaşın sonlarına doğru artık sıcak ve

48 Dîneverî, *a.g.e.*, s. 254-255; Taberî, *a.g.e.*, V, 412; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 412.

49 Taberî, *a.g.e.*, V, 414; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 409-12.

50 Taberî, *a.g.e.*, V, 414; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 414.

51 Taberî, *a.g.e.*, V, 414-5; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 235.

52 Dîneverî, *a.g.e.*, s. 235; Taberî, *a.g.e.*, V, 415; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 415.

53 Taberî, *a.g.e.*, V, 416-7; 426.

54 İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 416; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 534.

55 Şeblâncî, *Nûru'l-Ebsâr*, s. 130.

56 Belazûrî, *a.g.e.*, III, 384; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 256; Taberî, *a.g.e.*, V, 428; Şeblâncî, *Nûru'l-Ebsâr*, s. 130; Welhausen, *a.g.e.*, s. 107.

57 Taberî, *a.g.e.*, V, 422; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 256; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 418.

58 Ömer b. Sa'd'ın bazı askerleri ile Hz. Hüseyin'in tartışmaları için bkz., Taberî, 434-49; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 424-9; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 540.

susuzluktan bitkin hale düşen bu az sayıdaki insanın yanında o da çarpışmaya katılarak bir süvari gibi cenk etmiştir.⁵⁹ Hz. Hüseyin, savaş esnasında ailesinin bulunduğu çadırda vasiyetini yazarken küçük oğlu Abdullah, İbn Mukîdu'n-Nâr tarafından okla öldürüldüğünde avucuna akan çocuğunun kanını semaya doğru kaldırmış, "Ey Rabbim bizim için bu zalimlerden intikam al." şeklinde beddua ettiği rivayet edilmiştir.⁶⁰ Hz. Hüseyin, ordusunun tükenişi karşısında Fırat nehrini geçmeyi düşünmüş ancak engellenmiştir. Kısaç içerisine alınan Hz. Hüseyin'e Zur'a b. Şerik et-Temîmi saldırarak sağ koluna bir kılıç vurmuştur. Hz. Hüseyin düşüp kalkarken Sinan b. Enes b. Ömer en-Nehâ'i kamasını Hz. Hüseyin'in göğsüne saplamış ardından atından inerek mübarek başını ve saçını kesmiştir.⁶¹ Savaş sona erdiğinde sonuç kelimenin tam manasıyla bir vahşettir. Riayet edildiğine göre Hz. Hüseyin şehit edildiğinde vücudunda 33 mızrak ve ok, 34 kılıç yarası vardır.⁶² Hz. Hüseyin öldürüldükten sonra çırılçıplak soyulmuş nesi varsa yağmalanmıştır.⁶³ Hatta Şemir b. Zi'l-Cevşen Hz. Hüseyin'in yataktan kalkamayacak kadar hasta olan oğlu Ali el-Asgar (Zeyne'l-Âbidin)'i öldürecekken arkadaşlarından Humejd b. Müslim tarafından zorla engellenmiştir.⁶⁴ Bu kini anlamak mümkün değildir. Hz. Hüseyin'in nesli Zeyne'l-Âbidin ile devam etmiştir. Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 günü vefat ettiğinde ittifak var gibidir.⁶⁵ Hz. Hüseyin vefat ettiğinde yaşı hususunda farklı rivayetler vardır. Ancak Hz. Hüseyin'in Hicretin 4. yılında doğduğu kabul edildiği bilgisinden hareketle⁶⁶ İbn Hacer, Zübeyr b. Bekkar'ın, Hz. Hüseyin'in şehit edildiğinde 56⁶⁷ yaşında olduğuna dair rivayetini daha isabetli bularak⁶⁸ Ya'kûbî ile aynı kanatı paylaşır.⁶⁹

59 Belazûrî, *a.g.e.*, III, 384; Taberî, *a.g.e.*, V, 450-453; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 541; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 424.

60 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 547.

61 Taberî, *a.g.e.*, V, 453; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 432; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 49.

62 Taberî, V 453; Belazûrî, *a.g.e.*, III, 411; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 550; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 432.

63 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 550; Taberî, V 453.

64 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 550; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 432.

65 Hz. Hüseyin'in şahadeti ve kimin şehit ettiği hususunda kaynaklarda farklı rivayetler vardır. Bkz. İbn 'Asem, *a.g.e.*, V, 217-218; Zehebî, *a.g.e.*, III, 299; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 258; Bu konudaki değerlendirmeler için bkz., Demircan, *a.g.e.*, s. 279.

66 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 473.

67 İbn Kesîr, Hz. Hüseyin'in şehit edildiğinde 58 yaşında olduğunu daha isabetli bulur. *a.g.e.*, XI, 569.

68 İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, Beyrut t.y. II, 356.

69 Ya'kûbî, *a.g.e.*, II, 246.

Kerbelâ Savaşı'nda Hz. Ali'nin evlatlarından Cafer, Hüseyin, Abbas, Muhammed, Osman ve Ebûbekir olmak üzere 6 kişi; Hz. Hüseyin'in evlatlarından; Ali el-Ekber, Abdullah olmak üzere 2 kişi; Hz. Hasan'ın evlatlarından Abdullah, Kasım, Ebûbekir olmak üzere 3 kişi; Abdullah b. Cafer'in evlatlarından Avn, Muhammed, Âkil olmak üzere 3 kişi⁷⁰, toplamda 72 kişi şehit edilmiştir. Bu 72 kişi El-Gadiriyye köylülerince bir gün sonra defnedilmişlerdir. Ömer b. Sa'd komutasındaki Küfelilerden ise toplam 88 kişi öldürülmüştür. Ömer b. Sa'd bunların cenaze namazını kılıp defnettirmiştir.⁷¹

Hz. Hüseyin'in mübarek başı Havla b. Yezîd el-Esbâhi vasıtasıyla İbn Ziyâd'a bir leğen içerisinde sunulmuştur. İbn Ziyâd elindeki değnekle Hz. Hüseyin'in ağzına vurmuş bunun üzerine Zeyd b. Erkam: "Çek kırbacını o dişlerden, ben Resûlullah'ı o dudakları öperken gördüm." deyerek tepkisini bildirmiştir. Daha sonra Hz. Hüseyin'in başı bir mızrak ucunda Kûfe sokaklarında dolaştırılmış, Zahr b. Kays refakatinde Şam'a, Yezîd'e sunulmak üzere götürülmüştür.⁷²

Muhammed b. Sa'd'ın rivayetinde Hz. Hüseyin'in başı Yezîd tarafından Medine valisi Amr b. Said'e gönderilmiş, oda Cennetü'l-Bâkî mezarlığına Hz. Fatma'nın yanına defnetmiştir. Başka bir rivayette Yezîd, Hz. Hüseyin'in başını hazinesinde saklamıştır. Yezîd'in vefat etmesiyle Hz. Hüseyin'in başı Şam'daki Bâbu'l-Ferâdis'e defnedilmiştir. İbn Kesîr'e göre Hz. Hüseyin'in başı Şam'da ikinci Bâbu'l-Ferâdis dahilinde, Mescidü'r-Re's(Baş Mescit) diye bilinen yerdedir.⁷³

Ömer b. Sa'd, Hz. Hüseyin'in aile efradını İbn Ziyâd'a götürmüştür. Rivayet edildiğine göre İbn Ziyâd, Hz. Fatma'nın kızı Zeynep'le münazaraya başlamış daha sonra Hz. Hüseyin'in savaştan kurtulan oğlu Zeynel Abidin'le

70 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 551.

71 Belazûrî, *a.g.e.*, III, 411; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 550; Taberî, *a.g.e.*, V, 469-70; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 434.

72 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 550; Taberî, *a.g.e.*, V, 456-9; Belazûrî, *a.g.e.*, III, 416; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 434.

73 İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 442; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 581. Ayrıca Değişik rivayetlerde; Hz. Hüseyin'in mübarek başı, Yezîd tarafından Medine'ye, Said b. As'a gönderildiği Fatma'tüz-Zehra'nın yanına defnedildiği daha sonra Emevîlerden Abdülmelik oğlu Süleyman tarafından Askalan'a gönderilip orada defnedildiği, en sonrada Fatimiler tarafından H. 584 yılında Kahire'ye nakledildiği ve hala ziyaretgâh olan yerde defnolunduğu rivayetler arasındadır. Bkz. Gölpinarlı, Abdul Bakıy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Der Yay., İst. 1997, s. 395; Farklı rivayetleri için bkz., Demircan, *a.g.e.*, s. 334-339.

Hz. Hüseyin'in türbesinin ilk olarak kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Bu konudaki söylemlerle ilgili Bkz. Gölpinarlı, *İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, (Dâiret'ül-Maarif'il-İslâmiyeti-Şi'iyye, Beyrut 1972, II, 62-64'den naklen), s. 397.

de tartışmıştır. Daha sonra da esirler Muhakkir b. Saleb'e ve Şemr refakatinde Yezîd'e gönderilmiştir. Rivayete göre Yezîd, perişan halde gördüğü Hz. Hüseyin efradının karşısında: "Allah, İbn Mercane'yi (Ubeydullah) kahretsin. Hiç acıma duygusu kalmamış" demiştir. Yezîd daha sonra onlara Numan b. Beşr'i refakatçi kılarak, Medine'ye göndermiştir.⁷⁴

Kerbelâ İle İlgili Zikredilmesi Gereken Birkaç Şüphe

- a. Yezîd, Hz. Hüseyin'i hilafetin potansiyel adayı olarak addettiğinden her ne surette olursa olsun biat etmesini hilafetin garantisi olarak görmüştür.⁷⁵ Yezîd, Hz. Ali'nin de Hz. Ebûbekir'e 6 ay biat etmediğini bildiği halde Hz. Hüseyin'e biat etmenin dışında bir seçenek sunmamış, adeta onun idam fermanını hazırlamıştır.
- b. Küfelilerin ısrarlı talepleri ve Müslim b. Âkil'in Kûfe ile ilgili müşahedelerine güvenen Hz. Hüseyin, Kûfe'ye hareket etmiş, durumun düşündüğü gibi olmadığını gördüğünde ise geri dönmeye bile karar vermiştir. Kerbelâ'ya henüz adım atılmamışken sonu belli olan bu süreçte olabilecekleri görüp söyleyecek Yezîd'in danışma meclisindeki feraset sahibi kimseler neden buna engel olmamışlardır.
- c. Kerbelâ sürecinin koordinatörü olan Yezîd, sürecin organizesinde Ubeydullah'ı görevlendirmiştir. Bu elim hadise ve daha sonrasındaki gelişmeler dikkate alındığında Kerbelâ sürecinin baş aktörleri durumunda olan Ubeydullah, Ömer b. Sa'd ve Şemr gibi kişilerin hareket tarzları, Yezîd'in temayülüne muvafık yapıldığını göstermektedir. Kaldı ki, Kerbelâ'nın başlangıcından itibaren her anından haberdar edilen Ubeydullah, pek tabii ki gelişmeleri Yezîd'le paylaşmıştır.⁷⁶ Aksi bir durum söz konusu olma ihtimali olsaydı adı geçen aktörler bu hadiseye sebep olurlar mıydı?
- d. Valinin görevden alınıp sorgulanmaması, Yezîd'in Kerbelâ olayından hoşnut olmadığını gösteren rivayetlere temkinli yaklaşımı gerektirmektedir.⁷⁷

74 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 434; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 520.

75 Kerbelâ'da Yezîd'in sorumluluğu ile ilgili değerlendirmeler için bkz., Algül, Hüseyin, "Hz. Hüseyin'in Maruz Kaldığı Faciada Yezîd'in Sorumluluğu", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbelâ I*, Asistan Yay., Sivas, 2010, s. 89-97.

76 Ubeydullah, Yezîd'e bozgunculuk yaptıkları gerekçesi ile Hâni b. Urve ile Müslim'in boyunlarını vurduğunu mektupla bildirdiğinde Yezîd, "Başka bir şeye ihtiyaç bırakmadan aklın ve maharetinle benim düşündüğüm gibi adım atıyorsun. Sana karşı olan zannımda beni yalancı çıkarmadın." Bkz., Taberî, *a.g.e.*, V, 380-1.

77 Yezîd, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Kerbelâ'da sebep olduğu kıtalle ilgili: "Allah'ın laneti üzerine olası Mercâne'nin oğlu acele etti. Ne vardı onu öldürecek. Bana karşı Müslümanların kal-

- e. 5000 kişilik teçizatlı bir orduyla çok cüzi denebilecek miktarda orantısız bir grubun yapacağı ve daha başlamadan sonucunun belli olacağı bu savaşta en azından Hz. Hüseyin esir alınamaz mıydı? Henüz savaş başlamadan Hz. Hüseyin'in katline karar verildiği görülmektedir. Daha da ötesi bu nasıl bir kindir ki, bebek ve çocuklar bile acımasızca öldürülmüşlerdir.

Kerbelâ Olayının Değerlendirilmesi

- a. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi sahâbileri daha doğrusu bütün Müslümanları derinden yaralamıştır.⁷⁸
- b. Kerbelâ olayında Hz. Hüseyin'i haklı görenler, haklı görmekle beraber ihtiyatlı olanlar ve sorumlu gören âlimler vardır.⁷⁹
- c. Kerbelâ olayı çeşitli şahıs ve gruplar tarafından istismar edilecek ve yüzyıllar boyu sürecek olan fitne kapısının açılmasına sebep olan bir hadisedir.⁸⁰
- d. Kerbelâ olayı, vuku buluşundan kısa bir süre sonra ortaya çıkmaya başlayacak olan hemen bütün hareketlerin sebebi veya bahanesi⁸¹ olmuştur.⁸²
- e. Kerbelâ, Şîî oluşumunun en önemli sebeplerinden biridir. Emevîler'in Şîa'nın dışındaki diğer grupları desteklemesi gruplar arasında daha da çok ayrışmalara neden olmuştur.⁸³

bine nefret tohumlarının atılmasına sebep oldu. Bkz., İbn'u-l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 87; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 420.

78 Iraklı bir adam Abdullah b. Ömer'e ihramlı birisinin sinek öldürmesi meselesini sormuş, bunun üzerine İbn Ömer, "Iraklılar Resûlullah (s.a.v)'ın kızının oğlunu öldürmüşken sineklerin öldürülmesini soruyorlar. Ben Resûlullah (s.a.v.)'tan: 'Onlar benim dünyada iki reyhanım (çiçek demetim)dır.' dediğini duydum." diyerek Kerbelâ hadisesine olan tepkisini ortaya koymuştur. Buhâri, Ebû Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîb*, İst. 1992, Fedâilu's-Sahabe 22; İbn 'Asem, *a.g.e.*, VI, 26; Hasan, *a.g.e.*, II, 86; İbrahim en-Nehâi; "Cennete Hüseyin'i katledenlerle beraber gitseydim Allah Resulünden utanırdım." demiştir. İbn Abdirrabbih, IV, 383; Ayrıca Ehl-i Sünnet Âlimlerinin Kerbelâ olayına yaklaşımları için bkz., Demircan, Adnan, "Ehl-i Sünnet Âlimlerinin Kerbelâ Olayına Yaklaşımları", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbelâ I*, Asistan Yay., Sivas, 2010, s. 295-305.

79 Demircan, a.g.m., I., 295-305.

80 Turan, *a.g.e.*, s. 53

81 Keskin, Yakup, "Ehl-i Beyt Adına Yürütülen Siyasî Hareketlerin Genel Karakteristiği Bağlamında Abbâsî Yönetiminde İmamların Varlık Mücadeleleri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı:3, s. 219-39.

82 Fiğlalı, *İmâmiyye Şiast*, s. 105; Yurdaydın, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ank. A.İ.F. Yay. No: 182, 1988, s. 20.

83 Ca'feriyan, Resul, *Masum İmamların Fikri ve Siyasi Hayatı*, (Çev. Cafer Bayar), Kevser Yay. İst. 1994, I, 146.

- f. Şiîliğin bilhassa hilâfet merkezinden uzak Irak, Yemen ve İran gibi yerlerde yayılmasında Kerbelâ olayının büyük katkısı olmuştur.⁸⁴
- g. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da öldürülmesiyle Şiîliğin ona akrabalık bağıyla bağlı olan İranlılar arasında hızla yayılmıştır.⁸⁵
- h. Kerbelâ olayına fikirlerle hadiselerin irtibatı esas alınarak bakıldığında ne Hüseyin, ne de onun taraftarları açısından Şiîlikten söz edilir. Hüseyin'i Kûfe'ye davet edenlerin onu, Ümeyye iktidarına karşı, kendi sosyo-politik çıkarları doğrultusunda bir alternatif olarak gördükleri söylenebilir.⁸⁶
- i. Muâviye'den itibaren gelenekleşen Hz. Ali'ye hutbe bitiminde lanet okunması, Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in zalimce şehit edilmesi gibi olaylar, Emevilerin aşırı eziyet verdiği bu insanları takdir etme(yüceltme) noktasında aşırıya kaçılmıştır.⁸⁷
- j. Emevî halifesi Yezîd'in, Kerbelâ'da Peygamber torununun katili olmasıyla kendi aleyhlerine olan hareketleri körüklemiştir.⁸⁸

Hz. Hüseyin'in Şehit Edilmesi İle Taraftarların Durumu

Hz. Hüseyin 61/680 yılında Kerbelâ'da şehit edildikten sonra, Ehl-i Beyt'i destekleyenler şüpheye düşerek; "Hasan ve Hüseyin'in yaptıkları bizi şüpheye düşürdü. Hasan, hilâfeti Muâviye'ye terk etti. Hüseyin ise hilâfet için savaşıp öldü. Hangisinin yaptığı doğru idi, tereddüt ettik." demişlerdir. Bu çekimsiz grup çoğunluğun uyduğu şeye dönmüştür.⁸⁹ Nevbahtî ve Kummî, "Hz. Hüseyin'in ölümünden sonra taraftarları üç fırkaya ayrıldı." demektedirler.⁹⁰

Mezhepler tarihi kaynakları genel olarak değerlendirildiğinde Hz. Hüseyin'den sonra taraftarları;

- a. Muhammed b. Hanefiyye'nin İmâmetini Kabul Edenler: Hz. Ali'nin Hasan ve Hüseyin'in vefat etmesiyle sağ olan oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin imam olduğunu iddia etmişlerdir.⁹¹

84 Tabatabâi, Seyyid Muhammed Hüseyin, *İslâm'da Şîa*, İslâmî Kültür ve İlişkiler Merkezi Tercüme ve Yayın Müd. I. Bas. İst. 1998, s. 56-8.

85 Hasan, *a.g.e.*, II, 85-86.

86 Onat, *a.g.e.*, s. 71-2.

87 Ebû Zehra, Muhammed, *İslamda Siyasi İtikadi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, (Çev. Sıbgatullah Kaya), İst. 1996 s. 43; Brokelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Yay., Ank. 1992, s. 62.

88 Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, s. 20.

89 Nevbahtî Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ, *Fırakuş-Şîa*, İst. 1931, s. 23.

90 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 24; Kummî Sâd b. Abdullah ebî Halef el-Eş'âri, *Kitab'ul-Makâlât ve'l-Fırak*, Nşr. Muhammed Cevâd Meşkur, Tahran 1963, s. 23.

91 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 23-4; Kummî, *a.g.e.*, s. 26.

- b. Muhammed b. Hanefiyye'nin Hz. Ali tarafından Tayin Edildiğini ve onun Mehdî Olduğunu Kabul Edenler: Muhtâr es-Sekâfi'nin önderliğinde ortaya çıkan bu fırka daha sonra oluşacak olan Muhtâriye'nin aslıdır. Bunlara göre Hz. Ali, oğlu Muhammed b. Hanefiyye'yi imam olarak tayin etmiştir. Bu yüzden Ehl-i Beyt'ten kimse ona muhalefet edemez. Kıyam, Muhammed b. Hanefiyye izin verirse yapılır. Onun için Hz. Hüseyin, Muhammed b. Hanefiyye'den izin alarak kıyam etmiştir. Kim ona itiraz edip muhalefet ederse müşrik olur. Muhammed b. Hanefiyye, Muhtâr es-Sakafi'den Hz. Hüseyin'in öcünü almasını istemiştir. Bu fırka, Abdullah b. Amr b. Harb'a nisbeten "Harbiyye" olarak da isimlendirilir. Bunlar Tenâsüh'e inanmışlar Allah'ın ruhunun Muhammed b. Hanefiyye'ye, ondan da oğlu Ebû Hâşim'e geçtiğini iddia etmişlerdir.⁹²
- c. Ali b. Hüseyin (Zeyne'l-Âbidîn)'e Uyanlar: Ali b. Hüseyin, Medîne'de 38/658 yılında doğmuştur. Kerbelâ savaşında hasta olduğu için kurtulmuştur.⁹³ Annesi son İran Hükümdârı Yazdücêr'din kızı Seleme⁹⁴ veya Sülâfe'dir.⁹⁵ Bu fırkanın taraftarlarının iddiasına göre Zeyne'l-Âbidîn'nin imâmeti otuz üç sene sürmüştür.⁹⁶
- d. Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'in İmâmetini Kabul Edenler: Bu fırkanın taraftarlarına göre Hz. Hüseyin'den sonra imâmet son bulmuştur. Onlara göre Ali, Hasan ve Hüseyin olmak üzere yalnızca üç imam vardır. Çünkü Hz. Peygamber onları imam olarak vasiyet etmiştir.⁹⁷
- e. Hz. Hüseyin'in Ölümünden Sonra Hasan ve Hüseyin Soyundan Herhangi Biri Kalkıp İmâmetini İddia Ederse, İmamlığın Onun Hakkı Olduğunu İddia Edenler: Ebû'l-Cârud Ziyâd b. Münzir el-Hemadânî el-Hindî'nin adına kurulmuş bu fırka, Ebû'l-Cârud'a nisbeten "Cârûdiyye" olarak isimlendirilmiştir. Cârûdiyye fırkasını Zeydiyye fırkasının bir alt kolu olarak görenler⁹⁸ olduğu gibi müstakil bir fırka

92 Nevbahî, *a.g.e.*, s. 24; Kummî, *a.g.e.*, s. 26

93 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XI, 550; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 432.

94 İbn Tulun Şemsuddin Muhammed, *Eimmetü'l-İsnâ 'Aşer (Şezerâtü'z-Zehabiyye)*, Thk, Selahaddin Müneccid, Beyrut 1958, s. 75; Kummî, *a.g.e.*, s. 70.

95 Kummî, *a.g.e.*, s. 70.

96 Kummî, *a.g.e.*, s. 70.

97 Kummî, *a.g.e.*, s. 70-1.

98 Kummî, *a.g.e.*, s. 18; Nevbahî, *a.g.e.*, 19; Şehristânî Ebû'l-Ferh b. Abdülkerim b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1975, Thk. Muhammed Seyyid Keylânî, I, 157; Eş'ârî Ebû'l Hasan Ali ibn İsmâil, *Kitâbu Makâlâti'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfi'l-Musallîn*, Nşr. Helmut Riter, Wiesbaden 1980, s. 66; İsfereîni, Ebû'l Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve*

olarak da görenler vardır.⁹⁹ Hz. Hüseyin'in ölümünden sonra, Hasan ve Hüseyin soyundan herhangi biri kalkıp imâmetini iddia ederse, imamlığın onun hakkı olduğunu ve herkesin imâmet iddia edene uyması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁰⁰ Ali'yi hilâfet makamından alı koynanın ve Ali'ye biatı terk ettiklerinden dolayı ümmetin kâfir olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁰¹ Allah'ın nur olduğunu, peygamberlerin ve imamların ruhunun bu nurdan mütevellit olduğunu iddia etmişlerdir. Bu fırka ayrıca Tenâsühe inanmışlardır.¹⁰² Bu fırka "Serhûbiyye" olarak ta bilinir.¹⁰³

Tevvâbûn Hareketi

Kerbela olayında Hz. Hüseyin'i yalnız bırakan bir kısım Kûfeli daha sonra pişman olmuş ve kendilerine Tevvâbûn (Tövbe edenler) adını verdikleri bir hareket başlatmışlardır.¹⁰⁴ Başlangıcında 100 kişiden oluşan grubun önderi yaşı bir hayli ilerlemiş bir sahâbî olan¹⁰⁵ Süleyman b. Sûrad'dır.¹⁰⁶ Süleyman b. Sûrad, Hz. Ali'nin yanında Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmıştır. Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gelmesi ile ilgili davet mektubu yazmıştır.¹⁰⁷

Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra yaptıkları hatanın farkına varan Süleyman b. Sûrad ve beraberindeki bir kısım Kûfe eşrafı Yezîd'in ölümüne kadar her hangi bir faaliyette bulunmamışlardır.¹⁰⁸ Yezîd'in 14 Rebîu'l-Evvel 64/29 Ekim 684¹⁰⁹ tarihinde ölmesiyle Süleyman b. Sûrad'ın arkadaşları yanına gelerek, "Şu azgın adam helak olmuştur ve idare zayıftır, istersen Amr b. Hürey's'e saldırır onu sarayından atarız sonra da Hz. Hüseyin'in kanını talep

Temyizu'l-Fırkatî'n-Nâciye an Firâki'l-Hâlikîn, Thk., Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut 1983, s. 27; Bağdâdî Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, *el-Fark Beyne'l-Frak*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l Hamid, Beyrut 1990, s. 22.

99 Malâtî, Ebû'l Hasan Muhammed, *et-Tenbih ve'r-Reddi alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, Nşr., M. Zâhit b. el-Hasan el-Kevseri, Beyrut 1968, s. 22.

100 Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 22-3..

101 Kummî, *a.g.e.*, s. 18

102 Malâtî, *a.g.e.*, s. 22.

103 Kummî, *a.g.e.*, s. 71.

104 Wellhausen, *a.g.e.*, s. 116; Fiğlalı, *İmâmiyye Şiast*, s. 109.

105 Taberî, *a.g.e.*, V, 552.

106 İbn 'Asem, *a.g.e.*, I, 499; Taberî, *a.g.e.*, V, 552, 580.

107 İbn Sâd, Ebû Abdullah Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Beyrut 1968, IV, 29; VI, 25; Taberî, *a.g.e.*, V, 552.

108 Wellhausen, *a.g.e.*, s. 117; Fiğlalı, *İmâmiyye Şiast*, s. 113.

109 Taberî, *a.g.e.*, V, 555; İbnu'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 4-5.

için ortaya çıkarız. Halkı, bu ailenin haklarını ellerinden alanların üzerine yürümeye çağırırız.” demişlerdir. Bu teklife Süleyman b. Sûrad; “Acele etmeyin, Hüseyin’in katilleri Kûfe’dedirler. Onlar bu kanın talep işinin kendilerinden aranılacağını anladıkları zaman üzerlerinize yürürler.”¹¹⁰ demiş ve biraz daha sabretmelerini istemiştir.

Yezîd’in ölmesiyle yönetim boşluğu oluşmuş, Abdullah b. Zübeyr hilafetini ilan ederek Kûfe’ye Abdullah b. Yezîd’i vali olarak atamıştır.¹¹¹ Bu sıralarda Muhtâr es-Sakafî, Muhammed b. Hanefiyye’den Ehl-i Beyt adına yapacağı hareket için icazet almış Kûfe’ye doğru yola çıkmıştır. Kûfe’de faaliyete başlayan Muhtâr, İbn Zübeyr’in valisi tarafından bozgunculuk yaptığı gerekçesi ile hapsedilmiştir.¹¹² Bu süreçte Süleyman b. Sûrad öncülüğündeki hareket üniteleri ile tesis etmeye başlamıştır. Öncelikle harekete dâhil olacaklardan söz alınmaya başlanmış yaklaşık, 16.000 kişi biat etmiştir.¹¹³ Ayrıca Süleyman b. Sûrad civar merkezlere mektup yazarak destek aramıştır. Civar yerlerden de destek bulan Süleyman b. Sûrad 19 Rebîu’l-Evvel 65/3 Kasım 684’te Nuhayle’de harekete gönül verenlerle buluşma kararı almıştır.¹¹⁴

Süleyman b. Sûrad buluşma günü gelenlerin azlığı karşısında şaşmış ve “Sübhanallah 16000 kişiden ancak 4000 kişi bize verdiği sözde durmuş.” demiştir. Süleyman b. Sûrad ordusu ile öncelikle Ubeydullah b. Ziyâd’ı halletmeyi sonra da Kûfe’ye yönelmeyi kararlaştırmıştır.¹¹⁵

Süleyman b. Sûrad beraberindekilerle ile buluştuğu Nuhayle’den ayrılarak Deyru’l-Aver’e oradan el-Akkâs’a oradan da Kerbelâ’ya giderek konaklamıştır.¹¹⁶ Kerbelâ’ya ulaşıldığında Hz. Hüseyin’in kabri başında toplanıp gözyaşı dökmüşler, Hz. Hüseyin’e yapılanlara karşı onu koruyamadıkları için pişmanlık duyup töbe ederek intikam için and içmişleridir. Kerbelâ’da bir gün kalan ordu yönünü el- Hassâse’ye oradan da el-Enbâr tarafından Aynu’l-Verde’de karargâh kurmuştur.¹¹⁷

Süleyman b. Sûrad’ın öncü birliklerinden Museyyeb b. Necebe 400 kişilik birliğiyle keşif için civarı dolaşırken İbn Ziyâd’ın kumandanlarından Şurahbil b. Zi’l- Kel’â’ya baskın yaparak onları bozguna uğratmıştır.¹¹⁸ Bunun

110 Taberî, *a.g.e.*, V, 555.

111 Taberî, *a.g.e.*, V, 560.

112 Taberî, *a.g.e.*, V, 560.

113 Taberî, *a.g.e.*, V, 584.

114 Mektuplarla ilgili bkz., Taberî, *a.g.e.*, V, 555-8; İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, IV, 1-3.

115 Taberî, *a.g.e.*, V, 584; İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, IV, 3.

116 Taberî, *a.g.e.*, V, 589; İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, IV, 4.

117 Taberî, *a.g.e.*, V, 589; İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, IV, 4-6.

118 Taberî, *a.g.e.*, V, 596-598; İbnu’l-Esir, *a.g.e.*, IV, 6-7.

üzerine Ubeydullah b. Ziyâd, Hüseyin b. Numeyr komutasında 12.000 askerden oluşan ordu hazırlayarak Süleyman b. Sûrad'ın üzerine göndermiştir. Ancak Ubeydullah b. Ziyâd hazırladığı ordu ile yetinmeyerek İbn Zi'l-Kel'a komutasında 5000, Edhem b. Muharris komutasında 10.000 kişilik ordu daha hazırlayarak Süleyman b. Sûrad üzerine göndermiştir. İki ordu 22 Cemaziye'l-Evvel 84/1 Ocak 685 Çarşamba günü karşılaşmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd'ın 27000 askerden oluşan ordusuna Süleyman b. Sûrad 4000 kişilik ordusu karşı durmuş ancak savaşın 3. gününde çembere alınan Süleyman b. Sûrad ve askerleri hezimete uğramış, yaşı 93'ü bulan Süleyman b. Sûrad bu savaşta hayatını kaybetmiştir.¹¹⁹

Tevvâbûn Hareketinin Genel Tezahürü

Hz. Hüseyin'in intikamını almak için oluşan "Tevvâbun" kitlesinin önderleri Araplar olmakla beraber harekete gönül verenlerin ekseriyeti Farisilerdir.¹²⁰

Tevvâbun hareketini İlk-Şiî hareket olarak nitelendiren araştırmacılar, her ne kadar bu hareket hezimetle sonuçlansa da Şiilik tarihi açısından taşıdığı önemli vasıflardan dolayı Şîa tarihinde ilk hareket¹²¹ veya Şiilik tarihinde kesin bir dönüm noktası¹²² olarak görenler vardır.

Tevvâbun hareketini değerlendiren araştırmacıardan bazıları ise bunun dinî ve siyasî bir yönünün olmadığına söyleyerek, gerek hazırlayıcı unsurları, gerek esasları ve hedefleri, gerekse cereyan ediş tarzı itibarıyla Şiî hareketi görünümünü taşımadığını söylemektedir.¹²³

Watt, ilk Şiî hareketleri genel olarak değerlendirirken, "İlk Şiî hareketlere katılanlar, Mekke ve Medine'nin yerleşik müslümanları değil bedevî kabilelerdir. Yerleşik (şehirli) olan müslümanların hayatlarında böyle bir değişikliği tecrübe etmediklerinden veya bedevîlerle aynı temayülleri paylaşmadıklarından İlk-Şiî hareketler içerisine katılmamışlardır." demektedir.¹²⁴ Yine o, "Bu-

119 Taberî, *a.g.e.*, V, 599-601; İbnu'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 10-2.

120 Rayyis, Ziyâddin, *İslâmda Siyasi Düşünce Tarihi*, (Çev. İbrahim Sarmış), İst. 1995, s. 69.

121 Fiğlalı, *İmâmiyye Siyası*, s. 128.

122 Wellhausen, *a.g.e.*, s. 121.

123 Onat, *a.g.e.*, s. 73-74; s. 90; Hz. Hüseyin'in kanını talep eden Tevvâbun ile Hz. Osman'ın kanını talep eden Cemel ashabi arasındaki benzerlik boyutuyla yapılan değerlendirmeler için bkz., Öz, Şaban, "İktidar Aracı Olarak Kan Talebi Olgusunun Hz. Osman Hz. Hüseyin Perspektifinde Karşılaştırmalı Bir Analizi", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbela I*, Asistan Yay.,Sivas, 2010, s. 276-290.

124 Watt, *Teşekkül Devri*, s. 49.

radan hareketle baskı ve zorbalığın arttığı bir ortamda bazı kimseler mensup oldukları geleneğe göre karizmatik öndere dayanmaktadırlar. Bunlar böyle bir şahsı ihtirasla ararlar ve bulduklarını zannettikleri an, onun bu işe uygun olup olmadığını tetkik etmeden, büyük bir şevkle onu ileri sürerler. Medeniyetin karizmatik önderlere dayandırıldığı bir gelenekten gelen Yemenlilerde bu durum açıkça görülmektedir. Bu yüzden Şiî hareketler, Güney Arabistan'dan gelen Yemenliler ile bedevîler arasında desteklenmiş ve geleneklerine uygun bir şekilde de değerlendirilmiştir.¹²⁵ Demektedir. Watt, Tevvâbûn'u kastederek Hz. Hüseyin'in intikamını almak için Emevîler üzerine yürüdükleri zaman tamamen yenilmişlerdi. Böylece Şiî hareketin başlangıcı seri halinde bir takım başarısızlıklar içermekteydi demektedir.¹²⁶

Muhtar b. Ebû Ubeyd es-Sakafî

Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî b. Mesud b. Amr b. Umeyr b. Avf b. Afre b. Umeyre b. Avf b. Sakif es-Sakafî'dir.¹²⁷ 60 yaşına kadar hiçbir faaliyete karışmadığı ifade edilen Muhtâr'ın şahsıyla ilgili pek müspet bilgiler yoktur. Muhtâr'ın tutarlı bir kişilik ortaya koyamadığı, hem siyasi hem de fikri planda sık sık zemin değiştirdiği söylenebilir.¹²⁸ Şehristânî, Muhtâr'ın önceleri Hârici olduğunu daha sonraları İbn Zübeyr'e tabi olduğunu son olarak Şiî olarak Keysaniyye'ye dâhil olduğunu ifade eder.¹²⁹ Klasik Mezhepler Tarihi Eserlerinde¹³⁰, Muhtâr ile Keysan arasında kesin bir ayırım yapılmamıştır. Çoğu zaman Keysaniye, Muhtâr es-Sakafî'ye atfedilmiştir. Muhtâr ile Keysan'ın ayrı iki şahıs mı yoksa iki ayrı adla anılan bir şahıs mı olduğu ilk dönem klasik eserlerde net olarak ortaya konulmamıştır. Klasik eserlerin bazıları Muhtâr ile Keysan'ın bir şahsın iki ayrı ismi olduğunu söylerken,¹³¹ diğer kısmı ise Muhtâr ile Keysan iki ayrı şahıs olarak göstermiştir.¹³²

Muhtâr es-Sakafî, Hz. Hüseyin adına Kûfe'de davette bulunan Müslim b. Akil'i evinde ağırlamıştır.¹³³ Müslim'in isyanı ve akabinde Ubeydullah b.

125 Watt, *Tevakkül Devri*, s. 49-52.

126 Watt, *İslâmî Tetkikler*, s. 30.

127 İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 462.

128 Hasan, *a.g.e.*, II, 88-89; Demircan, *İktidar Mücadelesi* s. 321.

129 Şehristânî, *a.g.e.*, I, 147-9.

130 "Muhtâriye ve Keysâniye" için bkz., Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 18-23; Malatî, *a.g.e.*, s. 23, 160; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 147-154; Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hürû'l-İyn*, Thk., Kemâl Mustafa, Kahire 1948, s. 157; Bağdâdî, *a.g.e.*, 23; İsferrâinî, *et-Tabsîr*, s. 30.

131 Eş'ârî, *a.g.e.*, I, 89-90; Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 23-27; Kummî, *a.g.e.*, s. 21, 26.

132 Bağdâdî, *a.g.e.*, s.43-52; İsferrâinî, *et-Tabsîr*, s. 18-19; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 197.

133 Taberî, *a.g.e.*, V, 569.

Ziyâd tarafından öldürülmesinden sonra hapsedilmiştir.¹³⁴ Muhtâr hapisten, kız kardeşinin kocası Abdullah b. Ömer'in aracılığı ile Kûfe'yi 3 gün içerisinde terk etmesi şartıyla salıverilmiştir.¹³⁵ Hapisten kurtulduğunda Kerbelâ olayı olmuş ve bitmiştir. Kûfe'den ayrılırken Hz. Hüseyin'in intikamını almak için tekrar döneceğini ona karşılık tıpkı Yahya b. Zekeriyya'nın kanının dökülmesine karşılık öldürülenler kadar Hz. Hüseyin'i öldüren taraftan adam öldüreceğini söylediği rivayet edilmiştir.¹³⁶

Kûfe'den ayrılan Muhtâr bir müddet Hicaz'da kalmış Abdullah b. Zübeyr'e tâbi olmuştur. İbn Zübeyr'den umduğu desteği bulamayan¹³⁷ Muhtâr, önce Hz. Hüseyin'in oğlu Ali'ye daha sonra da Muhammed b. Hanefiye'ye yanaşmış ve Muhammed b. Hanefiye önderliğinde Ehl-i Beyt'in hakkını savunma adına hareket organize edebileceğini söylemiştir. Muhammed b. Hanefiye, Muhtâr'ın davetiyle ilgili Abdullah b. Abbas'a danışmış o da Muhtâr'ın talebini değerlendirebileceğini ifade etmiştir.¹³⁸

Bu esnada Yezîd 64/684 yılında vefat etmiş yerine oğlu II. Muâviye geçmiştir. İç karışıklığa sürüklenen ülkede Abdullah b. Zübeyr Mekke'de, Necde b. Amir el-Hanefi Yemame'de hilafet iddiasında bulunmuşlardır. II. Muâviye 40 gün kaldığı halifelik makamından ayrılarak yerine Mervan b. Hakem atanmıştır.¹³⁹ Abdullah b. Zübeyr hilafet iddiasında belli oranda başarı sağlamış hatta Kûfe'den Ubeydullah b. Ziyâd'ı kovmuştur. Bunun üzerine Muhtâr, Muhammed b. Hanefiye'nin onayı ile öncelikle Kerbelâ'da dökülen Ehl-i Beyt'in intikamını almak için Kûfe'ye dönmeye karar vermiştir.¹⁴⁰ Muhtâr, Yezîd'in ölümünden yaklaşık 6 ay sonra Kûfe'ye hareket etmiş rastladığı topluluklara "Sizi ümit ettiğiniz yardım ve zaferle müjdeliyorum." diyerek selamlamıştır. Muhtâr, 64/684 yılı Ramazan (Nisan) ayının ortalarına doğru Kûfe'ye ulaşmış, Kûfe halkına, "Mehdîyyü'bnü'l-Vâsî olan Muhammed b. Ali, beni vezir ve emir olarak size gönderdi. Bana bozguncularla çarpışmamı ve Ehl-i Beyt'in kanını talep etmemi emretti." demiştir.¹⁴¹ Ancak bu sırada Kûfe'de Süleyman

134 Taberî, *a.g.e.*, V, 570.

135 Taberî, *a.g.e.*, V, 571.

136 Taberî, *a.g.e.*, V, 572.

137 Taberî, *a.g.e.*, V, 573; Hasan, *a.g.e.*, II, 88.

138 Mes'udî, *a.g.e.*, III, 74; Kummî, *a.g.e.*, s. 21-2, Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 20-21.

139 Büyük İslâm Tarihi, II, s. 339.

140 Hasan, *a.g.e.*, II., 88-89.

141 Taberî, *a.g.e.*, V, 578-580; Wellhausen, *a.g.e.*, s. 121-123; Ağırakça, Ahmed, *Emeviler Döneminde Kıyamlar (Saltanata Karşı Hilafet Mücadeleleri)*, Şafak Yay., İst. 1992, s. 213; Hasan, *a.g.e.*, II, 88-89.

b. Sûrad da Hz. Hüseyin'in kanı için faaliyette bulunduğundan Kûfe halkı önceleri Muhtâr'a pek rağbet etmemiştir.¹⁴²

Muhtâr'ın faaliyetinden haberdar olan Abdullah b. Zübeyr'in valisi Abdurrahman b. Yezîd,¹⁴³ bozgunculuk yaptığı gerekçesi ile Muhtâr'ı hapse atmıştır.¹⁴⁴ Bu olay Muhtâr'ın Kûfe'de ikinci kez hapsedilişidir. Muhtâr, hapiste Tevâbun olayında Süleyman b. Sûrad ve adamlarının başarısız hareketini öğrendiğinde onlara; "Süleyman öldürüldüyse ben!" şeklinde bir pusula yazmıştır. Muhtâr'ın bu teklifi olumlu bulunmuş Muhtâr'ın hapisten çıkışı beklenir olmuştur. Muhtâr, eniştesi Abdullah b. Ömer'in yardımıyla tekrar özgürlüğüne kavuşmuştur. Birçok Kûfeli Muhtâr'a Muhammed b. Hanefiyye adına biat etmeye başlamıştır.¹⁴⁵

Ancak durumdan şüphelenen bazı Kûfeliler Muhammed b. Hanefiyye'ye işin hakikatini sormak için bir heyet göndermişlerdir. Heyet Muhammed b. Hanefiyye'ye: "Muhtâr, bize emrinizle geldiğini, bizi Kitab'a Sünnete uymaya, Ehl-i Beyt'in intikamını almaya ve güçsüzleri korumaya davet etti. Eğer biat etmemizi emrediyorsan ona itaat ederiz aksi halde uymayız." demişlerdir. Muhammed b. Hanefiyye'de: "Sizi biate davete ve intikamımızı talep etmesine gelince, Allah'ın düşmanlarımıza karşı bize dilediği kimse ile yardım etmesini dilerim. Ancak yalancılardan uzak durarak kendinizi ve dininizi gözetin."¹⁴⁶ şeklinde verdiği bu üstü kapalı cevap heyeti Muhtâr hakkında menfi düşünceden uzaklaştırmıştır.

Muhammed b. Hanefiyye'nin bariz bir şekilde hilafet talebi olmasa da bazı faaliyetleri önemseydiği görünmektedir. Mesela, "Âli-Muhammed'in işi güneşin doğuşundan daha açıktır.", "Kim bilir hilâfet belki de bize gelin gibi takdim edilecektir"¹⁴⁷ şeklinde ona atfedilen ifadeler vardır. Çağdaş bir araştırmacılarından Câbirî'nin de ifade ettiği gibi, Muhammed b. Hanefiyye kendi adına bir takım beklentileri sezmiş olduğundan Muhtâr'ın davetine üstü kapalı bir şekilde cevap vermiştir.¹⁴⁸

Muhtâr bir heyetle Kûfe'nin ulularından İbrahim b. Eşter'e Muhammed b. Hanefiyye'den getirdiğini iddia ettiği mektubu uzatarak davetinde yardım

142 Taberî, *a.g.e.*, V, 580; Belâzûrî, *a.g.e.*, VI, 369; Ağırakça, *a.g.e.*, s. 213.

143 İbn Kesîr, *a.g.e.*, VII, 387.

144 Taberî, *a.g.e.*, V, 579.

145 İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 424; Taberî, VI, 59.

146 İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 425; Köksal, M. Asım, *Hz. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası*, Ank. 1984, s. 376.

147 İbn Sâd, *a.g.e.*, V, 69-70.

148 Câbirî, Muhammed Âbid, *İslamda Siyasal Akıl*, (Çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İst. 1997, s. 534-530.

etmiştir.¹⁴⁹ Eşter'in mektupla ilgili şüpheleri olsa da oradakilerin şahitlilikleriyle Muhtâr'a yardım etmeyi kabul etmiştir.¹⁵⁰

Kûfe'nin ulularını arkasına alan Muhtâr gücünü iyice arttırmıştır. Eşter'in de biatiyle kendini iyice kuvvetli hisseden Muhtâr, 14 Rebî'u'l-Evvel 66/15 Ekim 685 tarihinde Kûfe'de ayaklanmaya karar vermiştir.¹⁵¹ Kararlaştırılan tarihten bir gün önce patlak veren isyanda çoğunluğu Mevâli'den oluşan Muhtâr'ın adamları: "Neredesin ey Hüseyin'in kanı ve intikamı!" nidalarıyla Kûfe'nin sokaklarını inletmişlerdir. Neticede zafere ulaşan Muhtâr, Kûfe'yi ve civar yerleri hâkimiyeti altına almıştır.¹⁵²

Hız. Hüseyin'in İntikamı

Muhtâr'ın estirdiği hareket Muhammet b. el-Hanefiyye ve Ehli-Beyt tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.¹⁵³ Muhtâr Kerbelâ'da Hız. Hüseyin'in şehit edilmesi olayında dahli olan hemen herkesi yakalatıp öldürmüştür.¹⁵⁴

- a. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Öldürülmesi: Muhtâr önce İbn Zübeyr tarafından Kûfe'ye tayin edilen orduyu Kûfe'den kovmuş ardından İbrahim b. Eşter komutasındaki orduyu İbn Ziyâd'ın üzerine göndermiştir.¹⁵⁵ İbn Eşter'in ordusu Hammem A'yen denen mevkideki Hazir nehrinin kenarında İbn Ziyâd'ın kuvvetleriyle karşılaşmış, meydana gelen savaşta¹⁵⁶ Ubeydullah b. Ziyâd mağlup edilerek İbrahim b. Eşter tarafından öldürmüştür. İbn Eşter, Ubeydullah b. Ziyâd'ın başını zafer müjdesi olarak Kûfe'ye Muhtâr'a göndermiştir. Muhtâr'ın bu duruma çok sevindiği rivayet edilmiştir.¹⁵⁷
- b. Şemir b. Zil-Cevşen'in Öldürülmesi: Muhtâr'ın Ubeydullah b. Ziyâd'ı bertaraf etmesi ile etrafında toplananların sayısı iyice artmıştır. Artık Muhtâr Hız. Hüseyin'in katillerinden bir bir intikam almaya başlamıştır. Şemir de hedefindeki katillerden biridir.

149 İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 426.

150 İbn Kesîr, *a.g.e.*, VIII, 426-427; Taberî, VI, 17.

151 Taberî, *a.g.e.*, V, 79-81; Wellhausen, *a.g.e.*, s. 126.

152 Büyük İslâm Tarihi, II, 341-3; Fırlah, *İmâmîyye Şîası*, s. 135-136.

153 Köksal, *a.g.e.*, s. 350-385.

154 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 15; Muhtâr'ın önceleri, herkese çok iyi davrandığı hatta Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas gibi Hız. Hüseyin'i öldürenlerin komutanlarına eman bile verdiği rivayet edilmiştir. Bkz., Köksal, *a.g.e.*, s.326.

155 Taberî, *a.g.e.*, V, 84; Hasan, *a.g.e.*, II, 89.

156 Taberî, *a.g.e.*, V, 86; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 16.

157 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 19.

Muhtâr'ın Kûfe'yi hâkimiyeti altılan almasına razı olmayan Abdullah b. Zübeyr harekete geçerek kardeşi Musab b. Zübeyr'i Kûfe'ye vali olarak atamıştır.¹⁵⁸ Musab b. Zübeyr'in Muhtâr'a karşı hazırlamış olduğu orduya Şemir b. Zî'l-Cevşen sığınmak istemiştir. Şemir'in Kelbaniye kasabasının yakınında bir tepede beklerken Musab b. Zübeyr'e gönderdiği mektup Muhtâr'ın muhafız komutanlarından Ebû Amre'nin eline geçmiştir. Ebû Amre yerini öğrendiği Şimr b. zil'Cevşen'i bir baskınla yakalayıp öldürmüştür.¹⁵⁹

- c. Havle b. Yezîd'in Öldürülmesi: Şimr b. zil'Cevşen'in öldürülmesinden sonra Muhtâr, muhafız komutanı Ebû Amre'den Havle b. Yezîd'i de yakalaması için görevlendirmiştir. Ebû Amre, takibe aldığı Havle'nin evine bir baskın yapıp Havle'yi Muhtâr'a götürmüştür. Muhtâr, Havle'nin öldürülüp yakılmasını emretmiştir.¹⁶⁰
- d. Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'ın Öldürülmesi: Muhtâr'ın Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas gibi Hz. Hüseyin'i öldürenlerin komutanlarından bazılarına eman verdiği haberi Muhammed b. Hanefiyye tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bunun üzerine hata yaptığının farkına varan Muhtâr bir vesile ile Ömer b. Sa'd b. Ebi Vakkas'ı saraya davet etmiş ardından da tutuklamıştır. Daha sonra Ömer b. Sa'd, Ebû Amre tarafından öldürülmüş ve başı vücudundan ayrılmıştır.¹⁶¹ Ömer b. Sa'd'ın başı Muhtâr'ın önüne koyulduğunda Ömer b. Sa'd'ın oğlu Hafsa hiddete gelmiş ancak O da öldürülmüştür. Bunu üzerine Muhtâr, Ömer b. Sa'd'ın başını kasederek: "Bu baş Hz. Hüseyinin başına !" demiştir. Ömer b. Sa'd'ın kesik başının Muhammed b. Hanefiyye'ye zafer müjdesi olarak gönderildiği rivayet edilmiştir.¹⁶²

Muhtâr es-Sakafi'nin Öldürülmesi

Muhtâr'ın komutanlarından İbrahim b. Eşter ordusu ile Musul taraflarında Şam askerlerine karşı savaşa tutuşmuştur. Bu esnada Abdullah b. Zübeyr tarafından Kûfe'ye vali olarak atanan Musab b. Zübeyr Muhtâr'a karşı savaşmak üzere ordu seferber etmiştir. Kûfe'de Musab b. Zübeyr tarafından 67/686 yılında muhasara altına alınan Muhtâr, İbrahim b. Eşter'in yardıma gelememesi yüzünden ilk defa yenilgiye uğramış ve yaklaşık 4 ay süren muhasaradan sonra 67 yaşındayken ölmüştür. Mus'ab b. Zübeyr'in teslim olan Muhtâr'ın

158 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 19-20; Hasan, *a.g.e.*, II, 89.

159 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 20.

160 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 25.

161 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 26; Köksal, *a.g.e.*, s.326

162 İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, 26-7.

adamlarından birçoğunu idam ettirdiği söylenir. İbn Kesir, Muhtâr'ın yenilgisini yalancılığı ve kehaneti yüzünden askerlerinin Musab b. Zübeyr'e katılmalarına bağlamıştır.¹⁶³ Yine Muhtâr'ın etrafındaki dağılmalarda Muhammed b. Hanefiyye'nin Muhtâr'dan teberrî ettiği söylentilerinin etkili olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁴ Muhtâr'ın vefatından sonra taraftarları Nusaybin'e yerleşmiştir. Muhammed b. Hanefiyye bu gruba oğlu Hasan'ı gönderdi ise de daha sonra Abdulmelik b. Mervân döneminde bu grubun kökleri kazınmıştır.¹⁶⁵

Muhtâr es-Sakafi Hareketinin Ehl-i Beyt Karizmasıyla İle İlintilendirilmesi

Ubeydullah b. Ziyâd tarafından hapse atılan Muhtâr Kûfe'yi terk etmesi satıyla salıverilmişti. Bunun üzerine Hicaz'a giderek Ehl-i Beyt adına yapacağı davete önder olarak Ehl-i Beyt'ten birilerini aramıştır. Sonunda Muhammed b. Hanefiyye'yi hareketin önderi olarak ikna etmiştir. Hz. Ali'nin sağ kalan oğlu Muhammed b. Hanefiyye kendi adına bir takım beklentileri sezmiş olmalı ki Muhtâr'ın davetini onaylamıştır. Muhtâr, hedefine Ehl-i Beyt'in karizması ile ulaşabileceğini düşündüğünden daveti kimin önderliğinde yapacağı değil kendine en az engel olacak birisinin olmasını istemiştir. Kaynaklarda Muhtâr'ın: "Ben Araplardanım. Hicaz'da İbn Zübeyr, Şam'da Mervan, Yemâme'de Necde taht kurmuşlarken ben niye kurmayayım."¹⁶⁶ Deddiği nakledilir.

Muhammed b. Hanefiyye'nin Kûfe'den gelen heyete Muhtâr'ın daveti ile ilgili üstü kapalı da olsa onaylaması yine Muhtâr'ın Kûfe'nin önde gelenlerine Muhammed b. Hanefiyye adına verdiği mektuplar ve Ubeydullah b. Ziyâd gibi Kerbelâ'nın müsebbiplerinin bir bir öldürülmesi insanları Muhtâr etrafında toplamaya yetmiştir. Ayrıca Muhtârın zayıfları koruma iddiası ve mevaliye ganimetten pay vermesi askerinin sayısını iyiden iyiye arttırmıştır.

Takdirle karşıladığı bu hareketin verdiği cesaretle Muhammed b. Hanefiyye taraftarlarının başına geçmek ve daveti idare etmek için Kûfe'ye gitmeye karar vermiştir. Ancak durumun Muhtâr'ın müsaadesine bağlı olduğunu ondan aldığı bir te'kidle öğrenen Muhammed b. Hanefiyye Kûfe'ye gitmekten vazgeçmiştir. Muhammed b. Hanefiyye'nin başka vilayetlere gitmesi Muhtâr'ın beklentileri açısından sakıncalı görüldüğünden Mekke'den ayrılmasına müsaade etmemiştir.¹⁶⁷

163 İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, 5; XII, 39-40.

164 Şehristânî, *a.g.e.*, I, 147.

165 Câbirî, *a.g.e.*, s. 524.

166 Belazûrî, *a.g.e.*, VI, 440; Dîneverî, *a.g.e.*, 307.

167 Muhtâr, askerlerine: "Gerçek şu ki biz Mehdî'ye biat ettik. Mehdî'nin bir özelliği vardır: Vurulduğunda kılıç vücudunu kesmez" demiştir. Bkz., Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 47; Ayrıca bkz., Câbirî, *a.g.e.*, s. 563.

Muhtâr hedefine adım adım ilerlerken Ehl-i Beyt'in manevi gücünden oldukça istifade etmiş ancak Abdullah b. Zübeyr'in valisine karşı mağlubiyeti kendisinin ve hareketinin sonu olmuştur. Emevî hükümdarı Abdülmelik b. Mervân'ın da İbn Zübeyr'i yenmesi ile hâkimiyet tekrar Emevîlere geçmiştir. Bu süreçte etkinliği kaybolan Muhammed b. Hanefiyye Şam'a Abdülmelik b. Mervân'ın yanına giderek ona biat etmiştir. Muhammed b. Hanefiyye'nin 81/700¹⁶⁸ yılında ölümüyle oğlu Abdullah (Ebû Hâşim) düzeni değiştirecek bir örgütlenme yapısına bürünerek muhâlif bir grup haline gelmiştir.¹⁶⁹ Muhammed b. Hanefiyye öldüğünde taraftarları üç fırkaya ayrılmıştır.¹⁷⁰

Mehdî ve Ric'at Kavramlarının Muhammed b. Hanefiyye'nin Şahsıyla İlişkilendirilmesi

Ehl-i Beyt'in intikamını almak için Kûfe'ye hareket eden Muhtâr, "Mehdiyyü'bnü'l-Vâsî olan Muhammed b. Ali, beni vezir ve emir olarak size gönderdi. Ehl-i Beyt'in kanını talep etmemi emretti." demiştir.¹⁷¹ Böylelikle dini terminolojiye "Mehdî ve Vâsî" kavramları girerek yeni bir inanç yapısının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Gerçi daha önce Abdullah b. Sebe adında biri, Hz. Ali'nin imâmetinin farz olduğunu onun ölmediğini, geri geleceğini, dolayısı ile Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerinin geçersiz olduğunu iddia etmiştir.¹⁷² Ancak Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinden sonra kuşatılan Ehl-i Beyt ve taraftarlarının zaman zaman yönetime başkaldırmalarıyla belirginleşen mehdîmehdîlik düşüncesi süreç içerisinde gelişim göstermiştir.

Muhtâr, Muhammed b. Hanefiyye'yi halifelik iddiasına teşvik etmiş ve ona Mehdiyyü'bnü'l-Vâsî" Vâsî (Ali)'nin oğlu Medhî adını vermiştir.¹⁷³ O, Mehdî'ye ulûhiyet değil kutsiyet atfetmiştir. Ona göre İmam'a tümüyle itaat, ilmüne mutlak güven gerektir.¹⁷⁴ Muhtâr'ın Muhammed b. Hanefiyye'de ilim ve hadis vasfını ön plana çıkararak, imâmete daha layık olduğunu telkin et-

168 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 24; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 147.

169 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 27; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 150-151; Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 38-41; Mes'ûdî, *a.g.e.*, III, 87; Eş'ârî, *Makâlât*, I, 89.

170 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 24, Kummî, *a.g.e.*, s. 25.

171 Taberî, *a.g.e.*, V, 578-580; Wellhausen, *a.g.e.*, s. 121-123; Ağtrakça, *a.g.e.*, s. 213; Hasan, *a.g.e.*, II, 88-89.

172 Kummî, *a.g.e.*, s. 19-20; Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 19-20. "Sebeyye" için bkz., Şehristânî, *a.g.e.*, I, 174; Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 15; Malâtî, *et-Tenbîh*, s.18; Himyerî, *a.g.e.*, s. 154, 184, 251.

173 Taberî, *a.g.e.*, V, 531; Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yay., 6. Baskı, İst. 1993, s. 268-269.

174 Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 49.

mesi¹⁷⁵ Muhammed b. Hanefiyye'nin olağan üstü özelliklerle nitelendirilmesi, hele de Hz. Ali'den kalma tüm gizli ilimleri, bilgileri elinde tuttuğu söylentisi onu, kutsal bir kişi halinde görülmesine sebep olmuş, böylelikle imâmet düşüncesi inanç olarak yerini almaya başlamıştır.¹⁷⁶

Muhtâr kendi adına Mehdîlik¹⁷⁷ iddiasında bulunmamış onu tamamen Muhammed b. Hanefiyye'ye hasr etmiştir. Mehdî düşüncesi kendilerine yapılan zulmü engelleme gücüne sahip olmayan “düşkünler ideolojisi”ni içermektedir.¹⁷⁸ Bu inanç, karşılaşılan zulümler, adaletsizlikler, siyasi ve içtimai karışıklıklarla karşı karşıya bulunan halk kitlelerinin “Kurtarıcı ümidi” beklentileri sonucu doğmuştur. Hz. Ali'den sonra Hz. Hüseyin'in şehit edilişi, minberlerden Hz. Ali'ye sövülmesi, Ehli-Beyt'e Emevîler tarafından yapılan zulüm ve haksızlıklar, bu inanca insanları hazır hale getirmiştir.¹⁷⁹

Mehdîlik düşüncesiyle bağlantılı diğer bir düşüncede Ric'at'tır. Ric'at; daha önce gerçekleştirilemeyişi gerçekleştirmek üzere Mehdî'nin geri dönüşüdür. Bu yüzden Mehdî öldüğünde gerçek anlamda ölme söz konusu olmaz, “gözden kaybolur”. Mehdîlik, zorunlu olarak Ric'at yani “Gâip imamın” dönüşü demektir.¹⁸⁰

Mehdîlik ve Ric'at kavramları Muhammed b. Hanefiyye'nin gıyabında, Muhtâr'ın önündeki alanı açmak için kullanılmıştır.¹⁸¹

Muhtâr'ın, Muhammed b. Hanefiyye'nin gıyabında ortaya koyduğu “Vâsi” ve “Mehdîlik” fikirleri Muhammed b. Hanefiyye'nin ölümünden sonra yayılmıştır. Muhammed b. Hanefiyye'nin ölmediğini¹⁸², “Radva” dağında gizlendiğini, belli bir müddet sonra yeryüzüne adaleti sağlamak için geri geleceğini iddia eden Kerbiyye fırkası oluşmuştur.¹⁸³

Muhtâr Hareketinin Misyonuna Zemin Oluşturan Hususlar

Muhtâr, Muhammed b. Hanefiyye'den aldığı icazetle Ehl-i Beyt adına hareket etmeyi ve Hz. Hüseyin'in kanını talep etmeyi üstlenmiştir.

Hareketin misyonunu oluşturan propagandasında öne çıkan hususlar şunlardır.

175 Câbiri, *a.g.e.*, s. 538-9.

176 Rayyis, *a.g.e.*, s. 70.

177 Fiğlalı, *İtikadi Mezhepler Tarihi*, s. 246-88.

178 Câbiri, *a.g.e.*, s. 564.

179 Fiğlalı, *İtikadi İslâm Mezhepleri*, s. 276.

180 Câbiri, *a.g.e.*, s. 563-5.

181 Câbirî, *a.g.e.*, s. 563-7.

182 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 27.

183 Eş'ârî, *a.g.e.*, s. 19.

- a. Muhammed b. Hanefiyye'nin Mehdî İbnül-Vâsi olarak takdim edilmesi¹⁸⁴: Kerbelâ ile sarsılan Müslümanlar bir kurtarıcı bekler duruma gelmişlerdir. Halkın bu psikolojisini değerlendiren Muhtâr, Ehl-i Beytten Hz. Ali'nin sağ kalan oğlu Muhammed b. Hanefiyye'yi halifelik iddiasına teşvik ederek Ona (Mehdî ibnü'l-Vâsi) Vâsi (Ali)'nin oğlu Medhî misyonunu yüklemiştir. Muhammed b. Hanefiyye'nin bu şekilde vasıflandırılması Hz. Peygamber tarafından vasiyet edilen Hz. Ali'nin, Muhammed b. Hanefiyye'yi vasiyet ettiği sonucuna ulaştırır. Böylelikle Muhtâr, Muhammed b. Hanefiyye'ye mehdî sıfatını yakıştırmakla ona hem kurtarıcı hem de onun adına yürüttüğü davasına sağlam bir zemin hazırlamıştır.¹⁸⁵
- b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin Muhtâr'ı görevlendirmesi: Muhtâr'ın Ehl-i Beyt'in hakkını savunma adına yapacağı harekete Muhammed b. Hanefiyye tarafından onay verilmesi¹⁸⁶ hareketin Muhammed b. Hanefiyye'nin direktifleri doğrultusunda yürütülmekte olduğu imajını vermiştir. Hatta Muhtâr'ın Kûfe ulularına Muhammed b. Hanefiyye'den getirdiğini iddia ettiği mektuplar ve sonraki gelişmeler hareketin sürecine Muhammed b. Hanefiyye tarafından müdahale edildiği izlenimi vermiştir. Böylece Muhtâr davetini Muhammed b. Hanefiyye'nin emiri ve veziri olarak onun adına yürütmüştür. Muhtâr bu süreçte kendi imâmeti, hilafeti ve mehdîliğine ilişkin bir söylem geliştirmemiş bunları Muhammed b. Hanefiyye'ye hasretmiştir.
- c. Allah'ın Kitabına, Peygamber'in Sünnetine uyma: İslâmî bir idarenin temel prensipleri olan Kitap ve Sünnete uyma tüm Müslüman kesime yapılan bir çağrıdır. Dolayısı ile davet, İslami esasları temele alan bir yaklaşım sergilediğinden taraftar bulma imkânı daha fazla olacaktır. Aynı zamanda Hz. Hüseyin adına girişilmiş Tevvâbün hareketinin de hedeflerini içermektedir.
- d. Ehl-i Beyt'in intikamını alma: Ehl-i Beyt'in maruz kaldığı baskı ve zulüm Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi ile zirveye ulaşmış tüm Müslümanların gönlünde "çiğersûz" bir hadise olarak derin izler bırakmıştır. Dolayısı ile Emevîler'e olan kin ve nefret hat safhaya ulaşmıştır. Bu yüzden Muhtâr Ehl-i Beyt'in intikamını almayı öne çıkararak hareketini sağlam bir zemine oturtmayı amaçlamış olmaktadır.

184 Taberî, *a.g.e.*, V, 531; Ebû Zehra, *a.g.e.*, s. 49; Fiğlalı, *İtikadi İslâm Mezhepleri*, s. 268-269.

185 Watt, W. Montgomery, Emevîler Devrinde Şiilik, Çev: İsa Doğan, *O.M.Ü. İ. FD.*, Sayı: 10, 1998, s. 38.

186 Mes'udî, *a.g.e.*, III, 74; Kummî, *a.g.e.*, s. 21-2, Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 20-21.

- e. Zayıfları müdafa etme: Zayıfın müdafaası özellikle Mevâli ile ilgilidir. Muhtâr, Mevâlinin savunucusu olduğunu iddia etmesi ile kendisine Mevâliden büyük destek sağlamıştır.¹⁸⁷ Muhtâr'ın "zayıfları savunma" iddiası, Mevâliden destek görmesini sağlasa da Araplar ile Mevâli arasındaki menfaat çatışması kendisine bir takım güçlükler çıkarmıştır. Sözelimi Mevâli, onu Arapların tarafını tutmakla suçlamış, Araplar da Mevâlinin ganimetlerden hisse almalarından hoşnut olmamışlardır.¹⁸⁸ Muhtâr, görünüşte birbirini tamamlayan ama özde birbirine zıt iki davayı yüklenmiştir. Birincisi Hz. Hüseyin'in intikamını alma davası İkincisi Mevâli ve Köle davasıdır. Muhtâr, özellikle Mevâli ile Araplar arasında bir tür denge kurmaya çalışmıştır.¹⁸⁹
- f. Günahkârlara karşı cihad: Muhtâr özellikle Ehl-i Beyt'in mazlumiyetine vesile olanlardan intikam almayı günahkârlara karşı cihad sloganı ile yürütmüştür. "Neredesin ey Hüseyin'in kanı ve intikamı!"¹⁹⁰ nidalarıyla Kûfe'nin sokaklarını inleyen insanlar bu duygu ile hareket ederek bunu savaşın haklı gerekçesi olarak sunmuşlardır.

Muhtâr'ın Hareketinin Sonuçları

- a. Muhtâr Ehl-i Beyt adına etkisi Kûfe, civar yerler, Azarbeycan ve Ermenistanda hissedilen büyük bir hareket organize etmiştir.
- b. Muhtâr Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine vesile olan hemen hemen herkesi yakalatıp öldürtmüştür. Bu durum Muhammed b. Hanefiyye ve Ehl-i Beyt tarafından memnuniyetle karşılanmıştır
- c. Daha önce belli gruplarca yine Ehl-i Beyt adına kullanılan ancak bu hareket ile bariz bir şekilde öne çıkan Mehdî ve Vâsi kavramları Muhammed b. Hanefiyye adına kullanılır olmuştur.
- d. Muhammed b. Hanefiyye'nin diğer Ehl-i Beyt mensuplarından ayırıcı vasıfları ile öne çıkıp Mehdî olarak nitelenmesi ve imâmete layık görülmesi, imâmet düşüncesinin varlık alanındaki ilk adımları olarak görülebilmektedir.
- e. Muhtâr'ın hareketi ile daha önce belirsiz kişiler ve kitleler için "yandaş, taraftar" anlamında kullanılan şîa sözcüğü bu dönemde, Muhtâr'ın kendi nitelemesiyle Şîa'ya ad olmuş, Muhtâr'la birlikte Tevvâbûn da

187 Watt, *Emeviler Devrinde Şiilik*, s. 38.

188 Watt, *Teşekkül Devri*, s. 53.

189 Cábiri, *a.g.e.*, s. 528

190 Büyük İslâm Tarihi, II, 341-3; Fiğlalı, *İmâmiyye Şîası*, s. 135-136.

konuşmalarında “Mehdî”, “Vâsî”, “İmam” gibi terimleri kullanır olmuşlardır.¹⁹¹

- f. Muhtâr’ın “zayıfları savunma” iddiası, Mevâlden destek görmesini sağlasa da Araplar ile Mevâli arasındaki menfaat çatışması kendisine bir takım güçlükler çıkarmıştır. Sözelimi Mevâli, onu Arapların tarafını tutmakla suçlamış, Araplar da Mevâlinin ganimetlerden hisse almalarından hoşnut olmamışlardır.¹⁹² Muhtâr, daha önce zikredildiği üzere görünüşte birbirini tamamlayan ama özde birbirine zıt iki davayı yüklenmiştir. Birincisi Hz. Hüseyin’in intikamını alma davası İkincisi Mevâli ve Köle davasıdır. Muhtâr, özellikle Mevâli ile Araplar arasında bir tür denge kurmaya çalışmıştır.¹⁹³
- g. Muhtâr, her ne kadar davetini Ehl-i Beyt adına yaptığını söylese de Mehdîlik ve Ric’at gibi kavramları Muhammed b. Hanefiyye’nin gıyabında kendi emellerine ulaşmak için kullanmıştır. Bu yüzden Muhammed b. Hanefiyye’nin Mekke’den ayrılmasına dahi müsaade etmemiştir.¹⁹⁴
- h. Muhtâr’ın yaptıklarından ötürü Muhammed b. Hanefiyye’nin daha sonra ondan uzak durması, Mevâli ile ilgili uygulamaları, yalancılık ve kehaneti gibi olumsuz yönlerinden dolayı etrafında bulunanlar dağılmış¹⁹⁵, hareket akamete sonuçlanmıştır. Muhtâr’ın 67/686 yılında öldürülmesinden sonra taraftarları Nusaybin’e yerleşmiş ancak daha sonra Emevî halifesi Abdülmelik tarafından 71/689 yılında bu grupta bertaraf edilmiştir.¹⁹⁶ Ancak Muhtâr’ın hareketinin izleri ölümünden 119/737’ye kadar ki yarım yüzyıllık dönemde kendini hissettirmiştir.¹⁹⁷
- i. Muhammed b. Hanefiyye’nin mehdî ve imam olarak nitelendirilmesi onun hayatında veya hemen ölümünden sonra gıyabında bazı fırkaların oluşmasına neden olmuştur. Muhammed b. Hanefiyye’nin öldüğünde taraftarları üç fırkaya ayrılmıştır.¹⁹⁸

191 Rayyis, *a.g.e.*, s. 70.

192 Watt, *Teşekkül Devri*, s. 53.

193 Câbiri, *a.g.e.*, s. 528

194 Câbirî, *a.g.e.*, s. 563–7.

195 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 24.

196 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 27; Şehristânî, *a.g.e.*, I, 150-151; Mes’udî, *a.g.e.*, III, s. 87; Eş’ârî, *a.g.e.*, I, 89.

197 Watt, *Teşekkül Devri*, s. 56.

198 Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 24, Kummî, *a.g.e.*, s. 25. Muhammed b. Hanefiyye’nin ölümüyle taraftarları faklı gruplar altında tazahür etmişlerdir. Bunlar:

Tevvâbun Hareketi ile Muhtâr es-Sakafî Hareketinin Ayrıştığı Noktalar

- a. Tevvâbun hareketinin içerisinde olanların ekseriyeti Farisiler olmakla beraber Muhtâr es-Sakafî hareketinin içerisinde olanların çoğunluğu Mevâlidir.
- b. Tevvâbun hareketi, başlangıcında taraftarlarına vaat etmiş olduğu öncelikleri ve değerleri hareketin sonuna kadar korumuştur. Muhtâr es-Sakafî hareketi ise başlangıcında belirlediği önceliklerden süreç içerisinde oldukça sapmıştır.
- c. Tevvâbun hareketi bir kitle hareketi görünümü arz etmektedir. Ehl-i Beytten her hangi birinin önderliğinde değil de Hz. Hüseyin'in şehit edilmesine sebep olduklarından dolayı pişmanlık duyan Kûfelilerden oluşan bir harekettir. Muhtâr es-Sakafî hareketi ise çok stratejik düşünülerek planlanmış, Ehl-i Beyt'in en etkin şahsiyetlerinden Muhammed b. Hanefiyye'nin hareketin mihmandarı olduğu izlenimi verilmiştir.
- d. Tevvâbun hareketi tamamı bir yılı bulmayan sürede başarısızlıkla neticelenen bir harekettir. Muhtâr es-Sakafî hareketi ise faaliyete başladığı andan itibaren iki yılı aşkın bir süre aktif olarak devam etmiş, Muhtâr es-Sakafî'nin öldürülmesinde sonra bile izlerini belli bir süre devam ettirmiştir. Muhtâr es-Sakafî hareketi Kerbelâya sebep olanlardan intikamın alındığı, başta Kûfe, civar yerler hatta Azarbaycan ve Ermenistan bölgelerine kadar hâkimiyetin sağlandığı başarılı bir harekettir.
- e. Tevvâbun hareketi misyonunu Hz. Hüseyin'in intikamını almanın ötesine geçirememiş, Muhtâr es-Sakafî hareketi ise geliştirdiği söylem-

a. Kerbiyye: Ebû Kerb ed-Darîr ve arkadaşlarının kurduğu fırkadır. Muhammed b. Hanefiyye'nin, babası tarafından Mehdî olarak vasıflandığını bu yüzden onun ölmeyip mehdî olduğunu iddia etmişlerdir. Hamza b. Ammar el-Berberî bu fırkaya dâhil olmuş, ancak ileri sürdüğü bazı iddialarıyla bu fırkayı bölmüştür. Daha sonra on beş adamıyla birlikte Kûfe valisi Hâlid b. Abdullah Kasrî tarafından yakalanıp Kûfe mescidinde yakılmışlardır. Bkz., Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 25-6.

b. Yine bu fırkaya benzeyen başka bir fırka; Muhammed b. Hanefiyye'nin ölmediğini, Mekke ve Medîne arasında bulunan "Radva" dağında yaşadığını, sağında ve solunda aslanın onu beklediğini, geyiklerin sabah akşam sütleriyle ve etleriyle onu beslediğini, huruç vaktine kadar orada kalacağını iddia etmiştir. Bkz., Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 26.

c. Hâşimiyye: Muhammed b. Hanefiyye öldüğünde imamet oğlu Abdullah'a geçmiştir. Abdullah'ın künyesi Ebû Hâşim olduğundan bu fırka "Hâşimiyye" olarak isimlendirilmiştir. Ebû Hâşim 98/716 yılında ölünce taraftarları dört fırkaya ayrılmıştır. Bkz., Nevbahtî, *a.g.e.*, s. 27-8.

lerle intikamın ötesinde Ehl-i Beyt'i imam, önder, vâsi, mehdî olarak tavsif etmiş idareye de talip olduğunu deklare etmiştir.

- f. Muhtâr es-Sakafî hareketinin hedefi belli oranda Tevvâbun hedefleri ile örtüştüğünden, hezimete uğrayan Tevvâbundan sağ kalanları Muhtâr es-Sakafî kendi safına dâhil ederek taraftar kitlesini genişletmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Hz. Hüseyin Kûfelilerin ısrarlı talepleri karşısında önce Müslim b. Âkil'i Kûfe'ye göndermiş sonra da kendi gitmeye karar vermiştir. Henüz Kûfe'ye ulaşmadan Emevî ordusu tarafından Kerbelâ'da durdurulmuş, Yezîd'e biat etme seçeneğinin dışında bir alternatif sunulmamıştır. Neticede büyük bir orduya karşı bir avuç insanla mücadele eden Hz. Hüseyin, beraberindekilerle birlikte hunharca şehit edilmişlerdir. Kerbelâ, İslam tarihinde günümüze değin etkisini sürdüren, Müslümanları derinden yaralayan ender olaylardan biridir. Kerbelâ'yı takip eden süreç içerisinde;

Hz. Hüseyin'in ölümünden sonra taraftarlarından bir kısmı Muhammed b. Hanefiyye'nin imam olduğunu, bir kısmı Muhammed b. Hanefiyye'nin Mehdî ibnu'l-Vâsi olduğunu, bir kısmı Zeyne'l-Âbidîn'in imam olduğunu, bir kısmı imâmetin son bulduğunu, bir kısmı ise Ehl-i Beytten her hangi birinin imam olabileceğini kabul ederek farklı gruplara bölünmüşlerdir.

Kerbelâ, başta Yezîd, devamında ise Emevî hilafetine karşı hareketleri kö-rüklemiş, yerel veya genel yönetime karşı yapılan birçok hareketin sebebi veya bahanesi gösterilerek çeşitli şahıs ve gruplar tarafından istismar edilmiştir.

Kerbelâ olayından sonra Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere erken dönemde iki önemli hareket tertip edilmiştir. Bu hareketlerden ilki Tevvâbun hareketidir. İslâm tarihini derinden sarsan Kerbelâ hadisenin oluşumunda kendi ihanetlerinin payının büyük olduğunu düşünen bir kısım Kûfeli pişmanlık duyarak Hz. Hüseyin'in intikamını almak üzere Tevvâbun hareketini başlatmıştır. Her ne kadar hareket, hezimetle sonuçlansa da Şîa tarihinde ilk Şîi hareket veya Şîilik tarihinin dönüm noktalarından biri olarak ya da en azından Ehl-i Beyt adına mevcut düzene bir tepki hareketi olarak görülmüş-tür.

Kerbelân'ın intikamını almak üzere tertip dilen diğer hareket ise Muhtâr es-Sakafî'nin hareketidir. Muhtâr b. Ubeyd es-Sakafî, Hz. Ali'nin hayattaki oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin kendisini Ehl-i Beyt'in intikamını almak için görevlendirdiğini iddia ederek bir hareket başlatmıştır.

Muhtâr'ın çoğunluğu Mevâliden oluşan taraftarları ile Kûfe ulularından da destek alarak başlattığı hareket kısa sürede netice vermeye başlamış,

Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi olayında dahli olan hemen hemen herkesi yakalatıp öldürtmüştür. Muhtâr'ın estirdiği hareket Muhammed b. el-Hanefiyye ve Ehl-i-Beyt tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.

Muhtâr, hareketi sürecinde Mevâlinin savunucusu olduğunu iddia etmesi kendisine Mevâliden büyük destek sağlamış ancak araplar ile Mevâli arasındaki menfaat çatışması bir takım güçlükler çıkarmıştır.

Muhtâr es-Sakafî, Ehl-i Beyt adına Hz. Hüseyin'in intikamını almak için tertip ettiği hareketi Ehl-i Beyt'in karizmasıyla ilişkilendirerek Muhammed b. Hanefiyye'yi Mehdîyyü'bnü'l-Vâsî olarak nitelendirmiştir. Böylelikle o, dini terminolojiye "Mehdî, Vâsî" gibi kavramları sokmakla yeni hareketin inanç yapısının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İlk Şiî ayaklanmalar olarak nitelendirilen Kerbelâ ve Kerbelâ ile ilintili olarak gerçekleşen Tevvâbûn ve Muhtâr es-Sakafî hareketleri Şiî oluşumunun en önemli yapı taşları olarak görülmüştür.

Kaynakça

Ağrakça, Ahmed, *Emevîler Döneminde Kıyamlar (Saltanata Karşı Hilafet Mücadeleleri)*, Şafak yay., İst. 1992.

Aksu, Ali, "Kerbela Literatürü", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbela I*, Asistan Yay.,Sivas, 2010, s. 341-376.

Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., İst. 1997.

_____, "Hz. Hüseyin'in Maruz Kaldığı Faciada Yezid'in Sorumluluğu", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbela I*, Asistan Yay.,Sivas, 2010, s. 89-97.

Bâbaveyh el-Kummî, Ebû'-Hasan Ali b. Hüseyin, *İmâmetü ve't-Tabsiratu mine'l-Hiyerati*, Trz.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir, (429/1037), *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l Hamid, Beyrut 1990/1411.

Belâzûrî, Ahmed b. Yahya, *Ensâb'ul-Eşraf*, Beyrut 1990.

Brokelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), T.T.K.Yay., Ank. 1992.

Büyükkara, Mehmet Ali, *The Imami- Shi'i Movement in the Time of Musa Al-Kazım and 'Ali Ar-Rıza, Thesis Submitted to The University of Edinburg for the Degree of Doctor of Philosophy*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) 1997.

Ca'feriyan, Resul, *Masum İmamların Fikri ve Siyasi Hayatı*, (Çev. Cafer Bayar), Kevser Yay. İst. 1994.

Câbirî, Muhammed Abid, *İslâm da Siyasi Akıl*, (Çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay., İst. 1997.

Dâvud, Nebile Abdu'l-Munim, *Neşetu's-Şiati'l-İmâmiyye*, Bağdat, 1968.

Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan Yay., İst. 1996.

_____ “Ehl-i Sünnet Âlimlerinin Kerbela Olayına Yaklaşımları”, Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbela I*, Asistan Yay., Sivas, 2010, s. 295-305.

Ebû Mihnef, *Maktelu Huseyn ve Marsâu Ehl-i Beytihi ve Ashâbihî fi Kerbelâ*, Bağdat 1977.

Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm da Siyasî, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Çev. Sıbgatullah Kaya, Şura Yay., İst. 1996.

Ed-Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd, (282/895), *Abbâru't-Tivâl*, Thk., Abdül-Mün'im Âmir, Kahire 1960.

El-Eş'ârî, Ebû'l Hasan Ali b. İsmail, (324/936), *Kitâbu Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfî'l-Musallîn*, Nşr. Helmut Riter, Wiesbaden, 1980/1400.

El-İsferâinî, Ebû'l Muzaffer, (471/1078), *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyîzu'l-Firkati'n-Nâciye an Firâki'l-Hâlikîn*, Thk., Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut 1983.

El-Malâtî, Ebi'l Hasan Muhammed ibn Ahmet eş-Şâfi, (377/987) *et-Tenbih ve'r-Reddi 'alâ Ehlî'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, Nşr., M. Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Beyrut 1968.

Er-Râzi, Fehrü'd-Dîn, *İtikâdâtü Firâki'l-Müslimin ve'l-Müşrikin*, Thk. Ali Sami en-Neşşar, Beyrut 1982.

Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, Selçuk Yay., 6. Baskı, İst. 1993.

_____, *İmâmiyye Şıası*, İst. 1984.

Gölpınarlı, Abdulkakıy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiîlik*, Der Yay., İst. 1997.

Hasan, İbrahim Hasan, *Dini Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, (Çev. Heyet), Kayhan Yay., İst. 1987.

İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferid*, Beyrut 1965.

İbn Hazm, Ali b. Ahmet et-Tâhirî, (456/1063) *el-Fasl fil-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Daru'l Marifet, Beyrut Trz.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk., Dr. Abdullah b. Abdül-Musin Et-Turkî, Hicr Yay., Beyrut 1998.

İbn Tulûn, Şemsuddin Muhammed, *el-Eimmetül-İsnâ Aşer, Şezeratü'z-Zehbiyye*, Thk., Selahaddin el-Müneccid, Beyrut 1958.

İbnu'l-'Asem, Ebû Muhammed Ahmed, *el-Futûh*, Beyrut 1986.

İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Tarih*, Dâru Sâdır Yay., Beyrut 1965.

Keskin, Yakup, Ehl-i Beyt Adına Yürütülen Siyasî Hareketlerin Genel Karakteristiği Bağlamında Abbâsî Yönetiminde İmamların Varlık Mücadeleleri, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı:3, s. 215-41.

Köksal, M. Asım, *Hız. Hüseyin ve Kerbelâ Faciası*, Ank. 1984.

Kuleynî, Sigatü'l-İslâm Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kub b. İshâk, *Usûlu Kâfî*, Dâru'l-Kutubi'l-İslâmiyye, Tahran 1969.

Kummî, Sa'd b. Abdullah Ebî Halef el-Eş'âri, (301/913), *Kitab'ul-Makâlât ve'l-Fırak*, Nşr. Dr. Muhammed Cevâd Meşkur, Tahran 1963.

Kutlu, Sönmez, "Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbelâ I*, Asistan Yay.,Sivas, 2010,s. 427-450.

Meş'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zeheb ve Medâinu'l-Cevher*, Thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, IV. Baskı, Beyrut 1990.

Nebile Abdu'l-Mun'im, Dâvud, *Neş'etü's-Şiati'l-İmâmîyye*, Bağdat 1968.

Neşvânü'l-Himyerî, *el-Hûru'l-İyn*, Thk., Kemâl Mustafa, Kahire 1948.

Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Mûsâ, (300/912), *Firaku's-Şiâ*, İst. 1931.

Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, T.D.V.Yay., Ank. 1993.

Öz, Şaban, "İktidar Aracı Olarak Kan Talebi Olgusunun Hz. Osman Hz. Hüseyin Perspektifinde Karşılaştırmalı Bir Analizi", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbelâ I*, Asistan Yay.,Sivas, 2010, s. 276-290.

Rayyıs, Ziyaüddin, *İslâm da Siyasi Düşünce Tarihi*, (Çev. İbrahim Sarmış), Nehir Yay., İst. 1995.

Şeblâncî, Seyyid, *Nûru'l-Ebsâr fî Menâkibi Âl-i Beyt'in-Nebiyi'l-Muhtâr*, Kahire 1375.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed ib. Abdi'l-Kerim ib. Ebi Bekr Ahmed, (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Thk. Muhammed Seyyit Keylani, Beyrut 1975.

Şenyayla, Gencal, "Kerbelâ Olayı Sürecinde Tarafların Yazdıkları Mektuplarda ve Oluşturdukları Söylemlerde Kullandıkları Argümanlar", Yıldız, Alim (Ed.), *Çeşitli Yönleri İle Kerbelâ I*, Asistan Yay.,Sivas, 2010, s. 54-88.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, (310/913), Thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, *Târihu't-Taberî (Târihu'l-Rusul ve'l-Mulûk)*, Dâru'l-Maarif Yay., 2. Bsk., Beyrut Trz.

Turan, Ahmet, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, II. baskı, Samsun 2000.

Watt, W. Montgomey, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev.Ethem Ruhi Fiğlalı), Birleşik Yay., İst. 1998.

_____, *İslâm'î Tetkikler (İslâm felsefesi ve Kelâmı)*, (Çev. Süleyman Ateş), *A.Ü.İ.F.Y. LXXXIII*, Ank. 1968.

_____, "Emevîler Devrinde Şiilik", Çev. İsa Doğan, *O.M. Ü. İ. F.D.*, Sayı: 10, 1998.

Wellhausen, Julius, *İslâm İyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, T.T.K.Y., Ank. 1989.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, (292/904), *Târihu'l-Ya'kûbî*, Dâru'l Sadr, Beyrut 1992.

Zâhir, İhsan İlâhi, *eş-Şiatu ve'r-Teşyi'*, İdaretü Tercuman es-Sünne Yay., I.Baskı, Lahor, Pakistan 1984.

Zehebî, *Siyeru 'Alâmi'n-Nubelâ*, II. Baskı, Beyrut 1982.